Un framenor, una dama i un «devot tractat»: aproximació a la gènesi i la datació del *Llibre de les dones*, de Francesc Eiximenis

Eva Izquierdo Molinas
Universitat de Girona

1. Introducció

Les dones sempre han estat una preocupació per als homes. Per això, al llarg de la història, han estat les destinatàries de diferents manuals pedagògics. Des de l'antiguitat trobem nombrosos autors, com ara Jeroni d'Estridó, Ambròs de Milà o Agustí d'Hipona, entre d'altres, que parlen de les dones i els adrecen cartes, consells i tractats per a adoctrinar-les i donar-los una guia de comportament en el món. A l'edat mitjana aquesta atenció envers les dones continua i, sobretot a partir del segle XIII, proliferen les obres de pedagogia dirigides al públic femení. Vincent de Beauvais, Guillem Peraldus, Felip de Novara, Francesco Barberino i moltíssims autors més escriuen sobre les dones i per a les dones, i les classifiquen segons l'edat, l'estat civil, l'ús que fan de la sexualitat i infinites característiques més.

A la nostra terra, Francesc Eiximenis és qui encarna millor aquest interès per definir el paper que tenen les dones en la societat catalana medieval. En una edat ja bastant avançada escriu el *Llibre de les dones*, un manual didactico-moral compost per tres-cents noranta-sis capítols i dividit en dues parts. En la primera part del llibre (cap. 1-13), Eiximenis, seguint el relat bíblic del Gènesi, explica quin és l'origen de la dona, els seus defectes, les seves virtuts i per quins motius Déu va crear-la. En la segona part, classifica les dones en cinc categories diferents —infantes (cap. 14-18), donzelles (cap. 19-30), maridades (cap. 33-94), vídues (cap. 95-100) i religioses (cap. 101-396)— i els ofereix una sèrie de consells sobre com han de viure.

El franciscà gironí dedica l'obra a Sança Eiximenis d'Arenós, comtessa de Prades, casada amb Joan de Prades, fill de Joana de Foix i de l'infant Pere d'Aragó i, per tant, net del rei Jaume II. En general, l'estudi de les biografies dels personatges a qui Francesc Eiximenis va adreçar les seves obres ha estat desatès pels historiadors de la literatura. Potser aquesta asseveració, en el cas de la destinatària del *Llibre de les dones*, fins fa poc resultava força evident.[1] Els

1. Les dades d'aquest article són extretes de la tesi doctoral que recentment he dedicat al *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis. Cfr. Eva Izquierdo Molinas, *Edició crítica dels capítols 1-100 del «Llibre de les dones» de Francesc Eiximenis. Estudi codicològic, estudi ecdòtic i estudi històric*, tesi dirigida per Xavier Renedo i Sadurní Martí,

historiadors que temps enrere havien donat alguna notícia sobre l'aristòcrata, ho havien fet, sobretot, al·ludint al seu matrimoni amb Joan de Prades o bé en relació amb altres personatges, com ara la reina Margarida de Prades, neta seva, casada el 1409 amb Martí l'Humà.[2] Però fins avui gairebé no posseíem dades sobre el seu trajecte vital.

El *Llibre de les dones* ha arribat fins als nostres dies a través de sis manuscrits i un incunable del segle XV; a més a més, se'n conserven diversos testimonis fragmentaris i l'obra fou objecte d'una traducció al castellà que també s'ha transmès per mitjà de diverses còpies i fragments. El llibre tingué tanta rellevància que fou un dels primers a merèixer l'honor de la impremta i també fou objecte d'una versió adaptada i ampliada, en castellà, intitulada *Carro de las donas* (1542).[3]

Malgrat que el *Llibre de les dones* fou un dels textos més difosos i reeixits d'Eiximenis, paradoxalment avui és una de les obres amb més incògnites per resoldre. Dues d'aquestes incògnites són la data de redacció i entrega del llibre i les raons que impulsaren el franciscà a dedicar-lo a Sança Eiximenis d'Arenós, comtessa de Prades.

Des dels inicis dels estudis eiximenians, la datació del *Llibre de les dones* sempre ha suscitat un gran debat. No hi ha hagut acord entre les diferents hipòtesis que han formulat els historiadors de la literatura sobre aquest tema. Però hi ha hagut dues grans tendències: 1) els que defensen que el *Llibre de les dones* és anterior al *Llibre dels àngels* (1392), i 2) els que teoritzen que és posterior al tractat angelològic i situen la redacció de l'obra vers l'any 1396.

Dins de la primera tendència trobem el pare Andreu Ivars, el qual datava el llibre al 1391, «o sea después del año 1390 en que casó el conde D. Juan de

Girona, Universitat de Girona, Departament de Filologia i Comunicació, 2019. Disponible en línia a: <http://hdl.handle.net/10803/667739> (consulta: 25 juny 2020).

2. Són destacables, per exemple, els treballs de Josep Maria Roca, «La reyna empordanesa», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. X (1928), p. 110-120; Fèlix Duran i Cañameras, *Margarida de Prades*, Barcelona, Impremta Porcar, 1956, p. 4; Eufemià Fort i Cogul, *Margarida de Prades*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1960, p. 8 (Episodis de la Història; 7); Santiago Sobrequés i Vidal, *El compromís de Casp i la noblesa catalana*, Barcelona, Curial, 1973, p. 119; Armand de Fluvià i Escorsa, «Els comtes i el comtat de Prades», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 25-1 (1979), p. 156, i Juan Corbalán de Celis, «Amojonamientos y deslindes del término de Torres Torres», a *Crònica de la XXIV Assemblea de Cronistes Oficials del Regne de València*, València, Associació de Cronistes Oficials del Regne de València, 2004, p. 621.

3. Carme Clausell ha estudiat la tradició castellana de l'obra i ha dedicat al *Carro de las donas* una tesi que ha estat publicada en els darrers anys. Cfr. Carme Clausell Nácher, *Carro de las donas: Valladolid, 1542. Adaptación del «Llibre de les dones» de Francesc Eiximenis O.F.M. realizada por el P. Carmona O.F.M.*, 2 vol., Madrid, Fundación Universitaria Española i Universidad Pontificia de Salamanca, 2007a (Espirituales Españoles); Carme Clausell Nácher, «La tradició textual del *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis O.F.M.», a *Actes del Tretzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes: Universitat de Girona, 8-13 setembre del 2003*, vol. III, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007b, p. 201-212 (Biblioteca Abat Oliba); Carme Clausell Nácher, «Francesc Eiximenis en Castilla. I. Del *Llibre de les dones* al *Carro de la donas*», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 45 (1996), p. 339-464. Actualment, Laura Baldacchino està elaborant una tesi doctoral sobre el *Libro de las donas* i n'està preparant una edició crítica. Cfr. Laura Baldacchino, *Étude et édition complète du «Libro de las donas», traduction castillane du «Llibre de les dones» de Francesc Eiximenis*, tesi *in fieri* dirigida per Carlos Heusch i Hélène Thieulin-Pardo, París, Sorbonne-Université (CLEA) i École Normale Supérieur de Lyon (CIHAM).

Prades con dona Sancha Ximenez de Arenós [...]». Com veurem, aquesta afirmació és errònia, ja que el 1390 els comtes de Prades ja eren avis i, per tant, s'ha de bandejar la hipòtesi que el llibre fos escrit com a regal *propter nuptias*. Andreu Ivars, a més a més, argumentava en pro d'aquesta teoria que el *Llibre de les dones* conté remissions als llibres del *Crestià*, la qual cosa seria un indici que Eiximenis encara conservava fresques les matèries tractades en la seva gran enciclopèdia i que, per tant, la redacció del *Llibre de les dones* era propera en el temps a aquesta. Aportava encara un altre argument per a defensar l'anterioritat del *Llibre de les dones* al tractat angelològic: el fet que en el *Llibre de les dones* hi hagi alguns passatges on el franciscà parla dels àngels, circumstància que l'historiador interpretava com si Eiximenis estigués recol·lectant materials per al seu *Llibre dels àngels*, però sense enunciar-lo. Finalment, l'erudit afirmava que no tenia sentit que Eiximenis repetís materials que ja havia considerat en el seu tractat angelològic sense fer referència al volum.[4]

D'una manera paral·lela, Curt Wittlin, en la seva introducció a l'edició de Naccarato, situava la redacció del llibre en l'any 1388 per la coincidència o semblança d'alguns continguts entre el *Dotzè* i el *Llibre de les dones*, la qual cosa faria pressuposar que el *Llibre de les dones* fou l'obra que seguí el darrer volum de la gran enciclopèdia.[5]

En contrapartida, dins de la segona tendència trobem estudiosos com ara Jaume Massó i Torrents i Martí de Barcelona. El primer defensava que el llibre fou escrit «no sabem en quin any però segurament en temps del rey Martí (1396-1410)»;[6] el segon opinava que fou escrit quatre o cinc anys més tard que el *Llibre dels àngels*, «és a dir devés 1396», però no justificava la seva argumentació.[7]

La veritat és que l'únic que sabem amb certesa, enmig de tota aquesta controvèrsia, és que el *Llibre de les dones* fou escrit amb posterioritat al *Terç* i al *Dotzè*, perquè el mateix Eiximenis parla d'aquestes obres com a acabades en el seu manual sobre el sexe femení —concretament, en els capítols 67, 215, 246, 263 i 312— i també hi esmenta el seu projecte d'escriure una *Vida de Jesucrist* (cap. 316), de manera que el *Llibre de les dones* ha de ser anterior a aquesta obra. A més a més, el *Llibre de les dones* no pot ser posterior a l'agost del 1398, ja que

4. Andreu Ivars, «Franciscanismo de la reina de Aragón, doña María de Luna (1396-1406)», *Archivo Ibero-Americano*, núm. xxxvi (1933), p. 270-271.

5. Curt Wittlin, «Introducció», a Francesc Eiximenis, *Lo libre de les dones*, edició a cura de Frank Naccarato, 2 vol., Barcelona, Curial, 1981, p. xiv (Biblioteca Torres Amat; 9 i 10).

6. Jaume Massó i Torrents, «Les obres de Francesch Eximeniç (1340?-1409?). Essaig d'una bibliografia», a Lola Badia i Xavier Renedo (ed.), *Studia bibliographica*, Girona, Col·legi Universitari de Girona i Diputació de Girona, 1991, p. 103 (Estudis Sobre Francesc Eiximenis; i) (reimpressió d'un treball de l'*Anuari de l'IEC*, núm. 3 (1909-1910), p. 588-692).

7. Martí de Barcelona, «Fra Francesc Eiximenis, O.M. (1340?-1409?). La seva vida. Els seus escrits. La seva personalitat literària», a Lola Badia i Xavier Renedo (ed.), *Studia bibliographica*, Girona, Col·legi Universitari de Girona i Diputació de Girona, 1991, p. 103 (Estudis Sobre Francesc Eiximenis; i) (reimpressió d'un treball de l'*Anuari de l'IEC*, núm. 3 (1909-1910), p. 588-692).

el fragment més antic que es conserva de l'obra, contingut en el manuscrit 4030 de la Biblioteca Nacional d'Espanya, fou acabat en aquesta data.

Per a aprofundir en aquesta qüestió o almenys aproximar-nos tant com sigui possible a la data de redacció del llibre, a la seva gènesi i a la seva intencionalitat, ha calgut aprofundir en la biografia de Sança Eiximenis d'Arenós, ja que l'estudi de la seva vida, a part d'omplir el buit que hi ha al voltant de la seva personalitat, pot aportar dades sobre aquests aspectes i també sobre la relació que mantingué l'aristòcrata amb Francesc Eiximenis. No s'ha d'oblidar que, malgrat que el *Llibre de les dones* és un manual per a l'edificació moral de totes les dones i tot bon cristià, el franciscà el va adreçar a la comtessa de Prades i, per tant, no s'hauria de deslligar del tot de la persona a qui anava dedicat.

En aquest article, doncs, aportaré la meva visió sobre aquest tema. En primer lloc, faré un esbós biogràfic de Sança Eiximenis d'Arenós. A continuació parlaré de la gènesi de l'obra i, finalment, tractaré de la relació entre Francesc Eiximenis i la comtessa de Prades, de la datació de l'obra i de la seva intencionalitat.[8]

2. Esbós biogràfic de Sança Eiximenis d'Arenós

Sança Eiximenis d'Arenós pertanyia al llinatge aragonès dels Arenós, un dels més importants a l'edat mitjana, establert a València des de l'època de la conquesta de Jaume I. En el *Llibre dels fets* n'ha quedat constància, ja que hi apareix sovint un tal Eiximèn Pérez de Tarrassona «qui fo puys senyor d'Arenós» al costat del rei.[9] A partir del 1242 aquest personatge canvià el seu cognom Tarrassona pel d'Arenós en rebre la baronia amb el mateix nom amb motiu del casament del seu fill Blai amb Alda, filla d'Abu Said, antic governador musulmà de València. Blai Ximenis d'Arenós i Eiximèn acompanyaren Jaume I en la seva visita a la frontera de Múrcia. Un altre Eiximèn Pérez d'Arenós, fill segon d'Eiximèn, fou conseller de Jaume II i es distingí en les campanyes de Múrcia (1296) i d'Almeria (1309), on morí.[10] Finalment, un altre personatge destacat d'aquesta família fou Ferran Eiximenis, el qual va lluitar a Sicília al servei del rei Frederic II i fou un dels caps de l'expedició a Grècia en la companyia de Roger de Flor.[11]

8. Al llarg d'aquest article citaré diferents documents trobats a l'Arxiu del Regne de València, a l'Arxiu Ducal de Medinaceli a Catalunya i a l'Arxiu de Protocols del Col·legi del Patriarca de València. M'hi referiré amb les sigles ARV, ADMC i ACCV, respectivament.

9 . Jordi Bruguera, *Llibre dels fets del rei En Jaume*, 2 vol., Barcelona, Barcino, 1991, paràgraf 273, p. 223 (Els Nostres Clàssics, Col·lecció B; 10 i 11).

10. Carmelina Sánchez-Cutillas i Armand de Fluvià i Escorsa, «Arenós, Eiximèn Peres d'», a *Gran enciclopèdia catalana*, vol. 3, *AR-BAH*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1988, p. 89.

11. Núria Coll,«Arenós, Ferran Eiximenis d'», a *Gran enciclopèdia catalana*, vol. 3, *AR-BAH*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1988, p. 89.

La comtessa de Prades era filla de Gonçalvo Ximenis d'Arenós, rebesnet d'Eiximèn Pérez de Tarrassona,[12] i de Timbor de Bellpuig. Gonçalvo havia intervingut el 1326 en la conquesta de Sardenya. En el capítol 290 de la *Crònica* de Ramon Muntaner se l'esmenta, sense indicar-ne el nom, com un dels homes enviats pel rei Jaume II perquè els pisans li lliurin el castell de Càller. També participà en la campanya contra Jaume III de Mallorca al servei de Pere el Cerimoniós, el qual el recompensà nomenant-lo cavaller el 1343, episodi que ha quedat recollit en el capítol 28 del tercer llibre de la *Crònica de Pere el Cerimoniós.*[13] El mateix any va participar en la campanya de conquesta del Rosselló i en la lluita contra les Unions al País Valencià.[14] El 9 d'abril de 1329, quan Gonçalvo era encara un infant, el seu pare, Eiximèn Peris, va fer testament i li va deixar les propietats d'Andilla, Xestalcamp, Cortes, Adzueva, Soneja, Mosquera i Pellunes (Arxiu de la Casa Ducal de Medinaceli [ADM], casa Sogorb-Cardona, secció «Sogorb», rotlle 551, fotograma [fot.] 185).

De Timbor de Bellpuig gairebé no en sabem res. Probablement va néixer pels volts del 1320. Era filla de Galceran de Bellpuig i Ramoneta de Riu-sec,[15] es va casar el 1339 i quedà vídua poc després del 3 dels idus de novembre (11 de dit mes) del 1347, tal com es dedueix de la publicació del testament del seu marit (ADM, Casa Sogorb-Cardona, secció «Sogorb», rotlle 551, fot. 222). L'única activitat documentada de Timbor és la venda d'un pati o solar a Domingo d'Aliaga, veí de Torres Torres, que es tocava amb els terrenys de Francesc d'Aliaga, notari, i de Domingo Andrés Gonçalvo (Arxiu Municipal de Sogorb, «Pergamins», s/n).[16]

Sabem que Sança va néixer abans del 1345 perquè el 7 dels idus de setembre (el mateix dia 7) el seu pare feia testament i deixava com a hereves universals la seva dona, Timbor de Bellpuig, i la seva filla, la nostra protagonista:

12. Jorge Nebot Fortea, *Arbol genealógico de los Arenós*, disponible a <www.academia.edu/10063551/%C3%81RBOL_GENAL%C3%93GICO_DE_LOS_AREN%C3%93S> (consulta: 25 juny 2020).

13. Amédée Pagès, *Chronique catalane de Pierre IV d'Aragon, III de Catalogne, dit le Céremonieux ou del Punyalet*, Tolosa i París, Édouard Privat i Henri Didier, 1941, p. 134-135 (Bibliothèque Méridionale, 2a sèrie; 31).

14. Ferran Soldevila, *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta, 1971, p. 930-932 i 997.

15. Galceran de Bellpuig fou majordom i conseller del rei Pere III (cfr. Ferran Soldevila, *Les quatre grans cròniques*, p. 1049). El 1343 participà en la campanya del Rosselló i el 1349 viatjà a Sicília per a tractar el matrimoni del Cerimoniós amb Elionor, filla de Frederic III. El 1351 intervingué en el consell convocat pel rei a causa de les relacions tenses amb Gènova, que va acabar amb una declaració de guerra. Morí a Saragossa el 1352 (cfr. Santiago Albertí Gubern, *Diccionari biogràfic*, vol. I, *A-C*, Barcelona, Albertí, 1966, p. 252). Quant a Ramoneta de Riu-sec, era filla de Ramon de Riu-sec i Carròs i de Teresa Díaz. Es casà en primeres núpcies amb Berenguer Boïl, amb qui s'encetà la línia dels Boïl de Mislata i Benilloba (cfr. Josepa Cortés, «Els Boïl de la Scala: una història de família», *Batlia: Quadern del Palau de la Scala*, núm. 9 [1988], p. 10); en segones núpcies, amb Galceran de Bellpuig, i, finalment, amb Pere de Centelles, senyor de Nules (cfr. Rafael Narbona Vizcaíno, «Los Rabassa, un linaje patricio de Valencia medieval», *Annales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, núm. 7 (1988-1989), p. 115, i Maria Teresa Ferrer i Mallol, «Els viatges piadosos de cristians, jueus i musulmans per la Mediterrània medieval», a *Un mar de Lleis. De Jaume I a Lepant*, Barcelona, Institut Europeu de la Mediterrània, Generalitat de Catalunya, Cambra de Comerç de Barcelona, Col·legi d'Advocats de Barcelona i Ajuntament de Barcelona, 2008, p. 102.

16. Referència cedida per Juan Corbalán de Celis.

Caetera vero bona mea, tam mobilia, quam immobilia, ubique sunt mihi pertinentia vel debentia pertinere longe vel prope aliqua ratione modo sive causa dimito Sancie Ximenez filiae meae, et dictae uxoris mee, et ipsam in dictis bonis mihi heredem meam propriam, et universalem facio, atque constituo sub tale conditione quod teneatur dimitere omnia dicta bona uni ex filiis suis qui se nominent nomine, et cognomine meis, et portet arma ac signa mea (ADM, Casa Sogorb-Cardona, secció «Sogorb», rotlle 551, fot. 659).

Consta que el 14 de les calendes de novembre del 1352 (dia 19 del mes esmentat) encara era considerada una infanta, ja que és anomenada «pupille fille et heredi nobilis Guondisialvi Eximini d'Arenós, quondam» en un document en què el seu tutor, Pere Maça de Liçana,[17] i Timbor de Bellpuig prometen casar-la amb Joan de Prades (ADM, Casa Sogorb-Cardona, secció «Prades», rotlle 81, fot. 592).

Si tenim en compte que en els capítols matrimonials de Sança i de Joan de Prades, datats el 7 de les calendes de març de l'any de l'Encarnació de 1355 (24 de febrer de 1356), l'aristòcrata és anomenada «donzella» i que, segons explica Eiximenis en el capítol 16 del *Llibre de les dones*, «edat de maridar donzella comença a XVIII anys, e dura fins en XXV», cal suposar que la comtessa va néixer entre els anys 1338 i 1344. A més a més, si prenem en consideració que a l'època se solien contractar capítols matrimonials quan les noies tenien la primera menstruació, pels volts dels dotze anys,[18] s'hauria de situar el naixement de Sança cap al 1344.

De la infantesa de Sança Eiximenis d'Arenós se'n sap poca cosa. Manuel Romero Tallafigo l'anomena «Samneta»[19] probablement a causa d'una mala lectura d'una grafia en algun document, ja que és més plausible que la comtessa de Prades fos denominada «Sanxeta» quan era petita.

Gràcies al testament de la seva àvia, Ramoneta de Riu-sec, sabem que la seva nodrissa fou una tal Òria López, muller de Pere Domingo, veí de Torres Torres, la qual tenia una filla anomenada Sanxa López, amb qui segurament Sança compartí molts moments de la seva infància. També consta que la seva cambrera fou Jaumeta Romeu, qui sap si una predecessora de Jaume Romeu, un dels jurats a qui Francesc Eiximenis va dedicar el *Regiment de la cosa pública*

17. Pere Maça de Liçana fou un noble aragonès que s'establí a València arran de la conquesta. Fou senyor de Moixent, de Jumella, de Xinosa i de Monòver, a les Valls del Vinalopó. Es casà amb Isabel Cornell, dama que ha passat a la història de la literatura gràcies al poema *Dispensació de la senyora de Moixent* (1371). Treballà al servei de Pere III el Cerimoniós i participà en l'expedició a Sardenya (1353). També va intervenir en la guerra amb Castella o dels Dos Peres (1356). El 1363 fou empresonat a Sogorb pel rei de Castella i morí l'any següent després d'un llarg captiveri (cfr. Martí de RIQUER, *Vida i aventures de don Pero Maça*, Barcelona, Quaderns Crema, 1984, p. 17-20 (Biblioteca Mínima; 10).

18. Teresa Maria VINYOLES, *Les barcelonines a les darreries de l'edat mitjana*: *1370-1410*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1976, p. 81.

19. Manuel ROMERO TALLAFIGO, *La cancillería de los condes de Prades y Ribagorza (1341-1414)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1990, p. 185.

(1383). A més a més, coneixem el nom de diferents persones que estaven al servei de Ramoneta de Riu-sec o de la seva filla Timbor i que, per tant, es degueren creuar en la vida de Sança durant els seus primers anys. Finalment, es pot copsar el gran amor que Ramoneta sentia per la seva neta, pels diversos béns que li va llegar, com ara «joyes segons són anells, perles e pedres pretioses, e de vori, e de qualsevol linatge que de nom de joyes puxen ésser nomenades» (ADM, Casa Sogorb-Cardona, secció «Sogorb», rotlle 551, fot. 217).

Sança Eiximenis d'Arenós es va casar amb Joan de Prades cap a finals del 1360 o durant el 1361. Ho deduïm gràcies a un document, datat el 26 de novembre de 1359, en què els comtes feien el jurament «per paraules de present» i on es deia que properament solemnitzarien la seva unió «in faccie ecclesie» (ADM, Casa Sogorb-Cardona, secció «Prades», rotlle 81, fot. 674). A més a més, en un altre document datat a l'octubre del 1360, Ramoneta de Riu-sec, vídua de Galceran de Bellpuig, i la seva filla Timbor, lliuren a Joan de Prades la jurisdicció i mer imperi de Torres Torres, Serra, Andilla i altres poblacions que van pertànyer al difunt Galceran, com a part del seu dot.[20] El que es pot afirmar amb tota seguretat és que el 2 d'agost de 1361, data en què fou redactat el testament de Ramoneta de Riu-sec, els comtes de Prades ja s'havien casat, perquè Sança ja figura en el document com a «muller de l'egregi baró don Johan, comte de Prades» (ADM, Casa Sogorb-Cardona, secció «Sogorb», rotlle 551, fot. 217).

Malgrat que Joan de Prades es va casar amb Sança, sembla que els seus parents, abans de concertar aquest matrimoni, intentaren casar-lo amb Beatriu, filla de Marià IV d'Arborea i de Timbor de Rocabertí, els quals s'havien revoltat el 1353 contra Pere el Cerimoniós i la Corona catalanoaragonesa pel domini del Jutjat d'Arborea a Sardenya.[21] Finalment, aquest matrimoni no arribà a materialitzar-se (ADM, Casa Sogorb-Cardona, secció «Prades», rotlle 81, fot. 578).

De la unió matrimonial dels comtes de Prades nasqueren uns quants fills. El primogènit, Pere de Prades, fou baró d'Entença i donà suport al rei Martí el Jove per al recobrament de l'illa de Sicília. També participà activament en les bandositats valencianes. Havia de ser l'hereu del comtat de Prades, però morí jove, el 20 de novembre de 1395. S'havia casat amb Joana de Cabrera[22] i deixà òrfenes almenys cinc filles: Joana, Margarida, Timbor, Isabel i Elionor.

---

20. Juan Corbalán de Celis, «Amojonamientos y deslindes del término de Torres Torres», p. 621.

21. Al final Beatriu es va casar el 1363 amb Aimeric VI, vescomte de Narbona, i va morir el 1377, amb menys de quaranta anys i després d'haver tingut vuit fills. Fou propietària de la baronia de Gelida fins que el seu marit la vengué el 1367 als Bertran. Cfr. Pere Català i Roca, «Contribució a l'estudi dels Bertran (s. xiv), família senyorial de Gelida», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, vol. 1, núm. 20-21 (1999-2000), *Homenatge al Dr. Manuel Riu i Riu*, p. 382.

22. Joana de Cabrera era filla de Bernat III de Cabrera i de Margarida de Foix-Castellbò, i germana de Bernat IV de Cabrera, àlies *Bernardí*. Cfr. Josep Romeu i Figueras, *Lectura de textos medievals i renaixentistes*, València i Barcelona, Institut Universitari de Filologia Valenciana i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, p. 88.

El segon fill fou Jaume de Prades i també viatjà a Sicília amb el seu germà. El 1396 fou nomenat conestable d'Aragó i el 1398 se li assignà el càrrec d'almirall de Martí el Jove. El 1393 es casà en primeres núpcies amb Joana de Montcada i Peralta[23] i el 1403 ho feu en segones núpcies amb Elionor de Gandia[24] (ARV, «Mestre racional», 9610, f. 136-138*v*). Els anys 1401-1402 mantingué un plet contra Joana de Cabrera i la comtessa de Prades a causa del testament del seu difunt germà. Pere de Prades havia designat usufructuària dels seus béns la seva esposa, però existia una clàusula segons la qual Jaume de Prades havia de ser hereu universal si Joana no tenia fills mascles, com al final va succeir (ADM, Casa Sogorb-Cardona, secció «Prades», rotlle 82, fot. 134-224). El 1407 va rebre les baronies sicilianes de Sortino, Alcamo, Calatafimi, Sclafani, Mussomeli i Manfrida, però al cap de poc temps se les va haver de vendre per fer front als seus deutes. Igual que el seu germà Pere, també va prendre part en les lluites de les bandositats valencianes. Dugué a terme missions especials, com la de treure de Nàpols el príncep de Tàrent per a dur-lo a la Provença (1398) i la d'alliberar el papa Benet XIII d'Avinyó (1404). Hauria pogut heretar les propietats dels comtes de Prades, però va morir a Perpinyà el 1408, abans que els seus pares.[25]

El tercer, Lluís de Prades, fou bisbe de Mallorca (1390-1407), preconitzat per a Tortosa (1403) i cambrer del papa Benet XIII. El 1412 va fer un viatge a Mallorca amb Vicent Ferrer, però sempre va acompanyar el papa Luna, tant a la seva cort de Sant Mateu com a la de Peníscola. El 1422 es va enemistar amb Alfons el Magnànim. Va morir a Roma el 1429.[26] Lluís de Prades també podria haver heretat el comtat de Prades i les altres possessions dels seus pares, però va signar un pacte amb la seva neboda Joana de Prades, neta primogènita dels comtes, i li va cedir certs drets sobre l'herència de Sança (Arxiu de Protocols del Col·legi del Corpus Christi de València [ACCV], Protocols de Bernat Gil, núm. 1344 [1412], fot. 10-53). Per a donar més força als seus drets successoris, Joana de Prades es va fer anomenar com el seu besavi, Gondiçalva Ximenis d'Arenós. De fet, en una clàusula del testament d'aquest ja s'indicava com a condició que l'hereu es fes anomenar com ell. Finalment, Gondiçalva i el seu marit, Joan Ramon Folc de Cardona,[27] van acabar heretant el comtat de Prades

23. Miquel Coll i Alentorn, «Prades i d'Arenós, Jaume de», a *Gran enciclopèdia catalana*, vol. 18, *PICOS-QUIL*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1988, p. 294.

24. Aquesta dama, en els darrers anys de la seva vida, s'enfrontà amb el seu germà, Alfons el Jove, pel pagament del seu dot. Aquesta confrontació acabà amb l'empresonament d'Elionor, contra el qual va haver d'intervenir el governador. Cfr. Jaume Castillo Sainz, *Alfons el Vell, duc reial de Gandia*, Gandia, CEIC Alfons el Vell, 2012, p. 52.

25. Santiago Sobrequés i Vidal, *Els barons de Catalunya*, Barcelona, Vicens Vives, 1961, p. 152-153 (Biografies Catalanes, Sèrie Històrica; iii).

26. Antoni Pladevall, «Lluís de Prades», a *Gran enciclopèdia catalana*, vol. 18, *PICOS-QUIL*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1988, p. 284.

27. El seu nom real era Celdoni Ermenter i nasqué prop del 1400. Era fill de Joan Ramon Folc I i de Joana de Gandia. El 1404 el seu pare li concedí el vescomtat de Vilamur i el 1414 es casà amb Joana de Prades, de més edat, després d'haver fracassat el projecte de casar-lo amb Cecília d'Urgell, germana de Jaume el Dissortat. Intervingué activament en la vida parlamentària del seu temps. Quan morí el seu pare (1442), renuncià al

i totes les altres terres després d'un plet que s'allargà fins al 26 de juny de 1425 (ADM, Casa Sogorb-Cardona, secció «Sogorb», rotlle 551, fot. 660). En aquest litigi es disputaren el comtat de Prades i les altres propietats Gondiçalva i el seu marit, Joana de Gandia, filla d'Alfons el Jove, i també el matrimoni format per Violant de Prades, filla de Jaume de Prades, i Bernat Joan de Cabrera, que eren cosins germans.

Els comtes de Prades també van tenir algunes filles. Com Timbor de Prades, que es casà a finals dels anys vuitanta del segle XIV amb Bernat IV de Cabrera, àlies *Bernardí*, vescomte de Cabrera (1373-1423) i de Bas (1381-1423) i comte de Mòdica (1393-1423). En un primer moment, però, intentaren casar Timbor amb Bernat de Fortià, germà de Sibil·la de Fortià, quarta muller de Pere III.[28] Timbor fou la mare de Bernat Joan de Cabrera i també de Sança Ximenis de Cabrera, una dona cultivada que va escriure el seu propi llibre de comptes i que exercí el seu mecenatge a la capella de Santa Clara de la catedral de Barcelona.[29] Altres filles dels comtes de Prades foren Elionor, que apareix esmentada en un document com a «soror» o germana de Lluís de Prades i «egregii viri domini Johannis, comittis de Prades quondam, patris nostri filiam», i Violant, que és anomenada en el mateix document com a germana d'Elionor, «sorori vestre», i com a «filieque dicti domini Johannis, comitis de Prades» (ACCV, Protocols de Pere Roca, núm. 1017 (1415), fot. 283-286).

Sabem per mitjà de diferents fonts, com ara els *Anales de la Corona de Aragón*, del cronista saragossà Jeroni de Zurita, la *Historia de los condes de Urgel*, de Diego de Monfar i Sors, o els *Procesos de las antiguas cortes y parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia*, de Pròsper de Bofarull, que la comtessa de Prades es va divorciar del seu marit.[30] Aquests volums, a part de recollir molta informació sobre els grans problemes polítics del moment, com ara el Compromís de Casp, també reflecteixen el conflicte matrimonial entre Sança Eiximenis d'Arenós i Joan de Prades, que fou un dels candidats al tron a la mort de Martí l'Humà. En un d'aquests documents es diu que el 1411 don Joan s'havia queixat diverses

---

vescomtat de Vilamur i al comtat de Prades a favor del seu fill, el futur Joan Ramon Folc III, i el 1445 es retirà a Cardona. Cfr. Santiago Sobrequés i Vidal, «Cardona, Joan Ramon Folc de», a *Gran enciclopèdia catalana*, vol. 6, *CALC-CATA*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1986, p. 283.

28. Josep Maria Roca, «La reyna empordanesa», p. 110-220.

29. Jordi Andreu, Josep Canela i Maria Àngels Serra, *El llibre de comptes com a font per a l'estudi d'un casal noble de mitjan segle XV: Primer llibre memorial començat per la senyora dona Sanxa Ximenis de Fox e de Cabrera e de Navalles (1440-1443)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1992, i Joan Valero Molina, «Sança Ximenis de Cabrera i la capella de Santa Clara i Santa Caterina de la catedral de Barcelona», *Locus Amoenus*, núm. 8 (2005-2006), p. 47-66.

30. Cfr. Jerónimo de Zurita, *Anales de la Corona de Aragón*, edició a cura d'Ángel Canellas, vol. XI, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1976, p. 48; Diego de Monfar i Sors i Pròsper de Bofarull i Mascaró, *Historia de los condes de Urgel*, Barcelona, En el Estab. Lit. y Tip. de J. E. Monfort, 1853, p. 382-385 (Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón; X), i Pròsper de Bofarull i Mascaró, *Procesos de las antiguas cortes y parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia*, Barcelona, Tip. José Eusebio Monfort - Impr. del Archivo, 1847, p. 423-427 (Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón; II).

vegades al rei Martí que la comtessa feia trenta-un anys que havia marxat de la llar conjugal i que s'havia apoderat dels béns dotals que li pertanyien a ell. Això permet situar el divorci dels comtes de Prades a inicis dels anys vuitanta del segle XIV:

> Com vivint lo senyor rey en Martí de gloriosa memòria moltes e diverses vegades lo comte de Prades fes clams davant lo dit senyor del divorci e partiment que la comtessa de Prades consors sua per sa propia auctoritat e no procehint alguna legittima causa o raho contra marital amor XXXI any ha passats o plus ha fet prenent deves si et occupant tots los bens dotals e fruyts de aquells los quals al dit comte exhigints justicie e raho no podien esser tolts [...].[31]

Es conserva un document dels anys 1380-1382 que permet aprofundir en aquesta qüestió. Es tracta del llibre de comptes de Joan d'Alçamora, procurador de Joan de Prades (ADM, Casa Sogorb-Cardona, secció «Sogorb», rotlle 554, fot. 488-511). Si tenim en compte que les despeses de Sança encara eren registrades en el seu llibre de comptes durant aquests anys —sobretot, messions de vestuari i manutenció—, deduïm que la separació fou després d'aquestes dates.

Ha sobreviscut un altre document, escrit a la diòcesi de Tortosa el 14 de febrer de 1383, en què Joan de Prades i Sança Eiximenis d'Arenós encara apareixen signant com a «cònjuges» i prometen pagar cada any sis-cents sous a l'almoina de la catedral de València per a sostenir quatre pobres, en virtut del testament de Gonçalvo Ximenis d'Arenós (ADM, Casa Sogorb-Cardona, secció «Sogorb», rotlle 552, fot. 513-516). Per tant, la separació dels comtes degué ser posterior al 1383.

De fet, les discòrdies entre els comtes de Prades i la separació *quoad ad thorum et mensam* ('de llit i de taula') s'han de datar, com a mínim, a partir del 1385. Ho sabem gràcies als testimonis d'un plet que es troba repartit entre els volums 2216 i 2218 de la sèrie «Governació» de l'Arxiu del Regne de València, on es donen a conèixer detalls de la biografia de la comtessa de Prades desconeguts fins fa poc. Aquest plet s'originà després de la mort de Sança Eiximenis d'Arenós, l'estiu del 1416. Jaume Gil, vicari i prevere de l'església de Sant Joan del Mercat de València, posà una demanda contra el síndic de l'abadessa del convent de Santa Clara de la mateixa ciutat i contra Joana de Prades, neta de Sança, per raó de l'herència de la comtessa, que, com veurem, passà els darrers anys de la seva vida al convent de clarisses de València.

Segons el que es relata en aquest document, pels volts del 1385 Sança Eiximenis d'Arenós marxà de Falset, capital administrativa del comtat de Prades, i es va traslladar a Torres Torres, residència habitual dels Arenós, a prop de Sogorb, per a assistir al casament del seu fill primogènit, Pere de Prades, amb Joana de Cabrera. No va tornar mai més a la seva llar conjugal i residí al seu castell de

31. Pròsper de Bofarull i Mascaró, *Procesos de las antiguas cortes*, p. 425.

Torres Torres amb el seu fill Pere, la seva nora i les seves netes fins que va morir el seu fill el 20 de novembre de 1395 (ADM, Casa Sogorb-Cardona, secció «Prades», rotlle 82, fot. 43).

I és que, quan va morir el seu fill, Sança va començar a rebre amenaces del seu marit. Joan de Prades li manava que tornés amb ell o que cada any li pagués una quantitat de les rendes que generaven les propietats que tenien al regne de València, entre les quals hi havia les terres de Torres Torres, Serra, Cortes, Assuévar, Xestalcamp i Andilla. Si la comtessa no volia fer cap de les dues coses, Joan l'aniria a buscar, se l'enduria per la força i faria tal cosa en la seva persona que «tot lo món na *hauria*[32] que parlar» (ARV, «Governació», núm. 2218, mà 41, f. 46*v*). Tot i les amenaces del seu marit, Sança Eiximenis d'Arenós es negava a seguir les seves ordres «considerant que la terra era molt endeutada e havia molts càrrechs, axí de beneficis com de salaris, e alcaydies, e procuracions, e d'altres cosses» (ARV, «Governació», núm. 2218, mà 44, f. 148*v*). A més a més, aquestes terres havien estat aportades com a dot pels seus familiars quan ella es va casar amb Joan de Prades. Aleshores la comtessa, que temia per la seva integritat física i la dels seus familiars, va decidir marxar cap a València, aconsellada per amics i parents. Per a aconseguir que el seu marit la deixés en pau, va pactar-hi: cada any li donaria cinc-cents florins amb la condició que no l'amenacés més i la deixés tranquil·la. Al principi Joan de Prades va respectar l'acord, però finalment el va trencar i va tornar a amenaçar la seva muller i a reclamar-li les rendes de les propietats. Per aquest motiu, Sança, enutjada, va deixar de pagar-li els cinc-cents florins durant un temps. Segons dos testimonis del plet, la quantitat de cinc-cents florins va augmentar a sis-cents, i n'ha quedat constància en un altre document, de l'1 de gener de 1406, en què Bernat Giner, procurador del comte de Prades, reconeix haver rebut de la comtessa els cinc-cents florins que li ha de pagar cada any:

> [...] confiteor et in veritate recognoscho vobis, egregie domine Sancie Ximenez de Arenos, comittisse de Prades, uxori dicti domini comittis, principalis mei, quod dedistis et s[o]lvistis michi dicto nomine voluntati mee [numeran]do in aula civitat[is V]alencie om[ne]s sexcentos florenos auri de Aragonia quos vos eidem obligata estis solvendos anno quolibet de vita vestra et ipsius domini comittis in primo die mensis januarii (ACCV, Protocols de Bernardo Manso, núm. 683, folis sense numerar).

Un altre testimoni, Antoni d'Ortoneda, prevere i administrador de l'església de Massamagrell, explica que una vegada, quan era rector de Garcia, va veure una carta del comte de Prades en què amenaçava la seva muller i li demanava, a part dels cinc-cents florins anuals que ja havien pactat, dos o tres mil florins més, argumentant que el pacte que havien fet ells dos no era vàlid.

32. En el document original hi ha «haurà».

A banda de fugir cap a València a causa de les amenaces del seu marit, Sança trià aquesta destinació per altres motius. Amb la mort de Pere de Prades s'originà un litigi entre Joan de Prades i la seva nora Joana per raó del testament del difunt. Per a resoldre el conflicte, les dues dones es traslladaren a la ciutat. Els notaris Arnau Ferrer de la Palma i Joan de Falset embargaren els llocs i les rendes que posseïa la comtessa al regne de València. Joana de Cabrera, com a vídua que era de Pere, defensava que ella era usufructuària de tots els béns del seu difunt marit. A més a més, reclamava al seu sogre els trenta-cinc mil sous que els havia promès en temps del matrimoni per al manteniment del seu estat. Es va aconsellar a Joan de Prades que intentés convèncer la seva esposa de repartir-se el pagament del dot, però Sança s'hi va negar argumentant que el comte ja no vivia amb ella i que li denegava la manutenció i el que havien pactat que li havia de donar per a la seva subsistència. És per això que la comtessa de Prades va interposar una demanda de repartició de dot contra Arnau Ferrer de la Palma, com a procurador que era del seu marit, a la cort de governació de València. Finalment, el judici es decantà a favor de les dues dones.[33]

Quan sogra i nora arribaren a València, primerament s'hostatjaren uns dies a casa del noble Eiximèn Pérez d'Arenós,[34] parent de la comtessa, i després totes dues llogaren una casa a la zona «del bany d'en Nunó apellat, prop la Çabateria» (ARV, «Governació», núm. 2218, mà 44, f. 152*r*), on habitaren aproximadament durant un any, fins que es resolgué el plet.[35] Acabat el conflicte, les dues dones tornaren a Torres Torres per a celebrar l'ofici funeral per l'aniversari

33. Malgrat la victòria en el litigi, Joana de Cabrera es trobà en una situació de pobresa extrema perquè era una vídua jove amb cinc filles per mantenir i també per les despeses que li devien generar els diferents plets en què es veié immersa. El 17 d'agost de 1396 va haver d'empenyorar un conjunt d'objectes del seu difunt marit per a garantir al ciutadà Pere Bou que li pagaria els cinc-cents florins que li devia (ACCV, Protocols de Joan Aguilar, núm. 14091, folis no numerats). A més a més, el 17 de novembre de 1397 va haver de subhastar una sèrie de béns del seu marit a instàncies dels seus creditors (ARV, «Governació», núm. 2184, fitxer de Lluís Cerveró). Anys més tard, la seva situació s'agreujà i el 9 de maig de 1412 els síndics del parlament acordaren que li fossin prestats tres mil florins de les rendes de la reina Margarida, filla seva, «com ella perís de fam». Cfr. Salvador Carreres Zacarés, *Libre de memories de diversos sucesos e fetes memorables e de coses senyalades de la ciutat e regne de Valencia (1308-1644)*, 2 vol., València, Acción Bibliográfica Valenciana, 1930, p. 398.

34. Eiximèn Pérez d'Arenós probablement era oncle tercer de Sança. Els seus pares foren Sanç Dorta d'Arenós i Sibil·la de Vilanova (cfr. Vicente Vallet y Puerta, «Vidal de Vilanova y sus descendientes», *Boletín de la Academia Valenciana de Genealogía y Heráldica* (València, Academia Valenciana de Genealogía y Heráldica), vol. xv (2009), p. 147-148, disponible en línia a: <https://avghcv.com/gallery/vidal%20de%20vilanova%20y%20sus%20descendientes.pdf> [consulta: 21 abril 2020], referència cedida per Jorge Nebot Fortea). El 1375 fou un dels juradors de la Pau d'Almazan i el 1383 assistí a les Corts de Montsó. Fou camarlenc privat de Joan I i de Martí I. El 1387 substituí Bernat de Senesterra com a governador de Sardenya i l'any següent tornà a Catalunya per a concloure una pau amb els rebels sards (cfr. Santiago Albertí Gubern, *Diccionari biogràfic*, p. 145). Es va casar en primeres núpcies amb Elisenda Escrivà de Romaní, senyora de Beniparrell (cfr. Ivan Parisi, «La verdadera identidad del comendador Escrivà, poeta valenciano de la primera mitad del siglo xvi», *Estudis Romànics* [Barcelona: IEC], núm. 31 (2009), p. 150), i en segones núpcies amb Isabel Maça (ACCV, Protocols de Francesc Escolà, núm. 27693 (1415), fot. 56).

35. El Bany d'En Nunó, anomenat així perquè va pertànyer al comte Nunó del Rosselló, estava situat prop de la catedral de València, a l'actual carrer de Corretgeria. Cfr. Vicente Coscollà Sanz, *La Valencia musulmana*, València, Carena, 2003, p. 86 (Tierra Viva), i Enric Guinot i Josep Torró, *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó (segles xii-xiii)*, València, Universitat de València, 2007, p. 146.

de la mort de Pere de Prades. Aleshores Joana de Cabrera marxà cap a Catalunya i Sança Eiximenis d'Arenós va retornar a València. Segons la declaració de Lluís Martí, un dels testimonis del plet, aquesta vegada la comtessa *descavalcà* en el convent de Santa Clara de la ciutat:

> Et aquí stant fon-li feta conciència per mestre Francesch Eximenez e altres, dients que per *Extravaguant* del Papa, degun lech no podia star dins clausura en algun monestir de dones sens encorriment de pena de vet (ARV, «Governació», núm. 2218, mà 44, f. 152*r*).

Com que no podia residir al convent perquè era una persona seglar, tal com s'explicitava en la butlla papal *Periculoso* de Bonifaci VIII (1298), Sança va demanar una llicència al papa —suposem que Benet XIII— per a poder-hi habitar amb els seus domèstics i familiars.[36] Mentre esperava que el pontífex la hi concedís, s'instal·là prop de l'església de Sant Esteve, a casa del noble i jurat Jaume Romeu. Un cop obtinguda la dispensa del papa, Sança començà a viure al convent de Santa Clara, on restà fins al dia de la seva mort. Segons Lluís Martí, tot això s'esdevenia uns dos anys després de la mort de Pere de Prades. Per tant, s'hauria de situar aquests fets cap a finals del 1396 o inicis del 1397.

Malgrat l'establiment de la comtessa al convent de les clarisses de València, les amenaces de Joan de Prades no van cessar mai. Segons el que es desprèn dels testimonis del plet, Sança visqué contínuament aterrida i angoixada a causa de les amenaces del seu marit i marxà de la seva propietat de Torres Torres amb gran tristesa i aflicció. Lluís Martí declara que moltes d'aquestes amenaces eren a través de cartes i que Joana de Prades, una de les netes de l'aristòcrata, en devia conservar alguna, ja que se li va aconsellar que les fes «stojar, guardar e metre en un cofret petit» (ARV, «Governació», núm. 2218, mà 44, f. 151*v*). Al llarg d'aquest document es donen diferents proves del tracte intimidatori de Joan de Prades envers la seva esposa. Per exemple, es relata que una vegada Joan de Prades va arribar a València secretament per mar en un llaüt «per asagar de dapnejar et aver la dita senyora comptesa», i en una altra ocasió en què era a la ciutat «pasà algunes veguades cavalcant ab lo dit senyor Rey per la Boseria» (ARV, «Governació», núm. 2218, mà 44, f. 152*v*).[37] El temor de la comtessa de

36. Heus aquí un fragment de la decretal en qüestió: «Moniales tacite vel expresse professae, clausuras monasterii exire non possunt, necalii ad illas intrare, nisi causa legitima et superioris licentia interueniat [...] extra sua monasteria non nunquam per habitacula secularium personarum discurrunt, et frequenter intra eadem monasteria personas suspectas admittunt, in illius, cui suam integritatem voluntate spontanea deuouerunt, grauem offensam, in religionis opprobrium, et scandalum plurimorum (cfr. Marcelli Francolini i Andreae Alciati, *Liber sextus Decretalium D. Bonifacii VIII. Clementis Papae V. Constitutiones, extravagantes tvm viginti D. Ioannis Papae XXII, tvm Communes. Haec omnia cum suis glossis suae integritate restituta, et ad exemplar Romanum diligenter recognita*, Venècia, Apud Iuntas, 1615, p. 378-379).

37. Eva Izquierdo Molinas, «Un testimoni sobre la vida de Sança Eiximenis d'Arenós i sobre l'origen del *Llibre de les dones*», *Caplletra*: *Revista Internacional de Filologia* (València, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Publicacions de l'Abadia de Montserrat), núm. 48 (primavera-estiu 2010), p. 144.

Prades envers el seu marit va arribar a ser tan intens que fins i tot va demanar una salvaguarda al rei Martí, petició que actualment equivaldria a una ordre d'allunyament. Vegem-ne un fragment:

> [...] supplicatione vestra jamdicta, ut juri et rationi consona, benigne admissa, tollentes serie ista reuocationem nostram predictam ac volentes quod protectio et saluaguardia superius designata, non obstante reuocatione premissa, quam nullius esse volumus efficatie et valoris, vim suam obtineat prestinam et primeram, ad vberiorem cautelam, vos, dictam nobilem comitissa, et castra et loca de Torres Torres et de Soria ac de Xestalcamp, et castrum de Andilla et de Cortes, ac etiam tenetiam de Adzueua [...] ceteraque bona uniuersa, tam mobilia quam inmobilia, vestra et ipsorum hominum et vassallorum familiarumque et officialium, procuratorum, nuntiorum et negotiorum gestorum vestrorum et aliorum predictorum, quecumque sint et ubicumque, et quo uis nomine nuncupentur, sub nostris custodia, protetione, comanda et guidatico speciali ponimus [...].[38]

Joan Garcia, un altre deposant en el procés, relata que molta gent havia vist ballestes i senyals reials a les possessions de la comtessa, atès que Sança va fer col·locar tot un arsenal de guerra a les seves terres, a punt per a ser disparat si Joan de Prades gosava atacar-les. El mateix Lluís Martí relata que la comtessa fins i tot va fer posar espies a Tortosa i a la Galera perquè l'avisessin si el seu marit es dirigia al regne de València. També explica que a vegades feia estar dos guàrdies a l'escala del convent per a impedir l'entrada de Joan de Prades i que, en una ocasió en què es va assabentar que el comte era a València, Sança es va passar dies sense sortir del convent, menjant i dormint a la cambra d'una monja anomenada sor Jaumeta Fustera, i va fer tancar «a pedra et brach» l'entrada de l'habitació, i no gosà sortir-ne fins que va saber del cert que el seu marit havia marxat de la ciutat.[39]

Tenim constància, gràcies als deposants, del contingut de les cartes i del tipus d'amenaces que Joan de Prades enviava a la seva muller. Tot plegat ajuda a entendre la immensa por de la comtessa i la seva negativa a tornar a la llar conjugal. Eiximèn Pérez d'Arenós declara que Sança li va mostrar diverses missives amb amenaces on hi havia «juraments de les dites parts insanes del sagrat cors de Jhesuchrist» (ARV, «Governació», núm. 2218, mà 41, f. 39*v*). Joan Garcia reconta que el comte de Prades enviava missatgers a la seva esposa per a transmetre-li «paraules difamatòries del cors de la dita senyora, increpants-la de aulesa de son cors» (ARV, «Governació», núm. 2218, mà 44, f. 149*r*). Encara un altre testimoni, Arnau de Conques,[40] explica que va sentir dir a la comtessa i a altres persones

38. Aquesta salvaguarda reial és atorgada el 8 d'agost de 1401, després d'haver estat revocada el 28 de juliol de 1400 (ARV, «Governació», núm. 2792, mà 5, f. 8*r*-11*r*).

39. Eva Izquierdo Molinas, «Un testimoni sobre la vida de Sanxa Ximenis d'Arenós», p. 145.

40. Arnau de Conques era doctor en lleis. El seu pare, homònim, l'envià a estudiar a Bolonya a finals

que Joan de Prades l'amenaçava de difamar-la i de demandar-la davant del rei o el papa per a obligar-la a tornar amb ell o fer que anés a la presó.

Per si fos poc, sabem, gràcies al testimoniatge d'un frare dominic, Joan Llombard, que el comte de Prades la maltractava quan encara vivia a Falset i que, a més a més, l'amenaçava de mort. En una ocasió en què el comte de Prades havia enviat Joan Llombard i Pere d'Arenys[41] a València per a donar un missatge a Sança, l'aristòcrata els havia relatat «la mala vida que·ll dit compte li donava mentres era en poder de aquell, e los tractes que·ll dit senyor havia fet per haver-la e les menaces que li trametia tots dies de matar-la» (ARV, «Governació», núm. 2218, mà 41, f. 46*v*).

A causa d'aquestes amenaces de mort havia hagut de fugir de Torres Torres i era al convent de Santa Clara «a son gran dan e desplaer, axí com a forçada e constreta per pahor del dit senyor compte» (ARV, «Governació», núm. 2218, mà 41, f. 46*v*). Diversos testimonis coincideixen que no era gens exagerada aquesta gran por que Sança sentia envers el seu marit «atenent qui era lo dit senyor e lo linatge d'on devallava, e les menaces que fahia» i que «no solament la dita senyora, que era dona, mas gran baró del regne visquera en reguard del dit senyor qui sabés que·l dit senyor lo volgués mal e·l menaçàs» (ARV, «Governació», núm. 2218, mà 41, f. 45*r*).

Un altre declarant, Vidal de Blanes,[42] explica un episodi que tingué lloc a Peníscola, a la cort del papa Benet XIII, «en l'any que·l senyor rey don Ferrando, d'alta recordació, entrà novellament de Castella en Aragó», és a dir, el 1413 (ARV, «Governació», núm. 2218, mà 41, f. 48*r*). Aquest testimoni explica que el comte de Prades es dirigí a Benicarló, prop de Peníscola, per a parlar amb el pontífex amb el pretext que volia que li donés la rosa que cada any entregava el «Diumenge de la Rosa».[43] Un dels fills del comte, Lluís de Prades, sabent que el seu pare era allí, l'anà a trobar al lloc on s'hostatjava i tingueren una

del segle XIV. Es va quedar orfe de pare el 1389, quan encara hi estudiava. Cfr. Josep Maria CRUSELLES, *Els notaris de la ciutat de València: Activitat professional i comportament social a la primera meitat del segle XV*, Barcelona, Fundació Noguera, 1998, p. 285 (Estudis; 17).

41. Conegut teòleg dominicà (1349-1419). Entrà al convent de Santa Caterina de Barcelona el 1362 i fou ordenat sacerdot el 1371. Del 1374 al 1378 cursà estudis eclesiàstics a Barcelona, Tolosa i París. Fou professor a Lleida el 1383. El 1391 aconseguí el títol de mestre en teologia a Perpinyà. Va escriure un *Chronicon* (1349-1415) amb un interès remarcable per a la història civil i eclesiàstica del seu temps. Cfr. Mariàngela VILALLONGA, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV: Repertori bio-bibliogràfic*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, p. 197 (Textos i Estudis de Cultura Catalana).

42. Cavaller «major de dies» i diplomàtic. Baró de Cotes i senyor d'Albalat, de Segart, de Montalt i de Comediana. Participà en les bandositats valencianes contra els Vilaragut i els Soler (1379-1398). El 1402 fou ambaixador a la cort papal d'Avinyó i el 1409, al Concili de Pisa. Fou algutzir del rei Joan I i majordom del rei Martí l'Humà, justícia (1404) i governador de València (1413). Cfr. Santiago ALBERTÍ GUBERN, *Diccionari biogràfic*, p. 299.

43. Es tracta del quart diumenge de Quaresma, dia en què el papa acostumava a beneir la missa amb una figura que era una rosa d'or. El pontífex portava la rosa durant tota la processó i després la lliurava a un príncep sobirà. En els folis 87*v* i 113*v* del *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim* també es parla d'aquest costum (cfr. Lluís FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, «Rosa d'or», a Lluís FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, *Vocabulari de la llengua catalana medieval*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans [en construcció], disponible en línia a: <www2.iec.cat/faraudo/results.asp>; consulta: 21 abril 2020).

conversa. El comte li demanà que li donés certa quantitat de diners —«tants mill florins»—, però el seu fill s'hi va negar. Llavors Joan de Prades, contrariat perquè no havia obtingut el que volia, va amenaçar-lo i li va dir que ensenyaria al papa uns capítols que el deixarien molt mal parat, els quals va llegir davant de tothom. Tot seguit va parlar molt malament de Sança Eiximenis d'Arenós: la va acusar de luxuriosa i va assenyalar que «aquella era una gran bagassa que s'o fahia de tres» que eren de la seva casa i que va anomenar (ARV, «Governació», núm. 2218, mà 41, f. 49*r*). Finalment, va malparlar d'Elionor, muller de Jaume de Prades i filla del duc de Gandia.

L'endemà el papa convidà el comte a dinar i li donà la rosa. Després de dinar, quan tots els convidats anaven marxant, el noble va tornar a parlar molt malament del seu fill Lluís, d'Elionor de Gandia i de Sança. Vidal de Blanes el va interrompre diverses vegades, s'hi va encarar i va defensar les dues dames. Per a salvaguardar l'honor de Sança, va insistir que era «bona dona e prous de son cors e en tots sos fets» i va dir al comte que contradiria a tots els que ho neguessin. Però Joan de Prades no s'aturà i li contestà que ell li duria la contrària. Aleshores aquest testimoni el va advertir que vigilés el que deia «cor si vós volets baixar tant vostra linatge real que us vullats combatre ab mi per la dita querella, yo us faré dir que la dita senyora comptesa, muller vostra, és bona dona e casta, e no tal com vós diets». Llavors Joan de Prades li va dir que anés a combatre's amb un bastaix[44] i Vidal de Blanes li va contestar que «pus digne era ell, testimoni, de combatre's ab ell, dit compte, per la dita rahó, que un bastaix ab ell, testimoni; mas que si ell, dit compte, qui anava piquant tres o IIII costelles de bou en un pich ab la spasa per les carniceries, se volia combbatre ab ell sobre la dita querella, que ell, testimoni, li faria dir que ell dehia veritat». Els insults van anar *in crescendo* i finalment l'incident acabà de la manera següent:

> [...] cascuns dels qui staven, lo dit compte asegut e ell, dit testimoni, agenollat davant lo Papa, que sehia en una cadira, levaren-se de peus cuytadament e cascun mès mans per la daga, e empenyeren-se lo hun vés l'altre. E lo Papa e mossèn Goçalbo aferraren del compte per tenir-lo, e lo dit bisbe aferrà d'ell, dit testimoni, e en la dita manera lo rahonament del dit compte fon stronchat que pus no parlà de la dita manera. E lo dit compte se n'anà, per una part, e ell, testimoni, per altra, e axí·s partiren» (ARV, «Governació», núm. 2218, mà 44, f. 148*r*).

A les calúmnies, els insults, els maltractaments i les amenaces de mort que rebia Sança per part de Joan de Prades, caldria afegir-hi un o diversos adulteris del comte, la qual cosa degué impulsar l'alta dama a divorciar-se i a anar-se'n

44. Un bastaix era un home que es dedicava a traginar càrregues pesades amb la seva pròpia força, feina considerada grossera i per a gent amb poc enteniment. Quan Joan de Prades diu a Vidal de Blanes que vagi a barallar-se amb un bastaix, l'està humiliant i rebaixant perquè el posa al mateix nivell que aquest personatge. Cfr. Antoni M. Alcover i Francesc de B. Moll, «bastaix», a *Diccionari català-valencià-balear*, 10 vol., Palma, Moll, 1930-1961, disponible en línia a: <https://dcvb.iec.cat/> (consulta: 25 juny 2020).

a viure al convent de Santa Clara de València. Una altra deposant, la muller de Lluís Martí, també dita Sanxa, exposa que la comtessa marxà de Falset amb el beneplàcit del mateix Joan de Prades, el qual es vantava que «no veya dies ne ores que la dita senyora fos partida d'ell, per ço que ell pogués fer a sa guissa ab fembres» (ARV, «Governació», núm. 2218, mà 44, f. 154*r*).

Durant les epidèmies de pesta que assolaren la ciutat de València els anys 1410-1411, Sança no es va atrevir a marxar cap al seu lloc de Torres Torres, on hi havia «sanitat», per temor que el seu marit se n'assabentés i la capturés. Per a protegir la seva neta Joana dels «brots pestelencials», finalment va optar per marxar cap a Gandia i feu estada a Parcent, a casa de Manuel de Vilanova,[45] on visqué durant un temps. Després partí cap a Oliva, cap a la vall d'Alfàndec i cap a Morvedre, on residí «tro a tant que fon feta la batala de València ab los castellans e ab los de Morvedre» (ARV, «Governació», núm. 2218, mà 41, f. 34*r*).[46] Pels volts del 1413 la comtessa tornava a ser al convent de Santa Clara de València, on va caure greument malalta. Prova d'això són les dues donacions que es conserven de Sança a la seva neta Joana fetes en aquestes dates: una és redactada a Morvedre el 5 de febrer de 1412 i l'altra, a València el 6 d'octubre de 1413 (ADM, Casa Sogorb-Cardona, secció «Sogorb», rotlle 494, fot. 28-38 i 44-57).[47] D'altra banda, se'ns informa que Sança Eiximenis d'Arenós, un cop mort el seu marit, el 1414, se'n volia tornar a Torres Torres, però els metges que se n'ocupaven, Pere Soler i Lluís d'Ordins,[48] ho van desaconsellar pel risc que representava per a la seva vida perquè «ssi la movien, que era molt perillosa de morir» (ARV, «Governació», núm. 2218, mà 44, f. 153*r*).

Diversos testimonis expliquen que quan Sança estava *in articulo mortis* va demanar a la seva neta Joana que enviés un home, Pere Ferrer, a buscar Jaume Gil, el vicari de l'església de Sant Joan del Mercat, perquè li lliurés el sagrament de l'extremunció. Els framenors, assabentats que els capellans de l'església de

45. Senyor de la vall i el castell de Pop, situats al nord del terme municipal de Benigembla. Fou un dels cavallers desafiats per Galceran de Martorell, germà de l'autor del *Tirant lo Blanc*. Cfr. Jesús Villalmanzo i Jaume Chiner, *La pluma y la espada: Estudio documental sobre Joanot Martorell y sufamilia (1373-1483)*, València, Ayuntamiento de Valencia, 1992.

46. Es refereix a la coneguda Batalla de Morvedre (27 de febrer de 1412), en què s'enfrontaren les forces valencianes favorables a Jaume II d'Urgell i les tropes castellanes de Ferran d'Antequera, que van vèncer. Cfr. Ferran Soldevila, *Història de Catalunya*, Barcelona, Alpha, 1963, p. 598-600.

47. Un resum d'aquests documents es troba a ARV, «Governació», núm. 2203, f. 38 (6 d'octubre de 1413).

48. Pere Soler gaudí d'un gran prestigi. Estudià a Montpeller el 1360 i hi fou professor. Va ser metge del rei Martí l'Humà i també fou sol·licitat pel rei de Castella. El 1409 viatjà a Sardenya per a ocupar-se del rei Martí el Jove, el qual havia contret unes febres que acabarien essent mortals (cfr. Santiago Albertí Gubern, *Diccionari biogràfic*, vol. iv, *D-Z*, Barcelona, Albertí, 1970, p. 304, i Lluís García Ballester, *La medicina a la València medieval*, València, Edicions Alfons el Magnànim - Centre Valencià d'Estudis i Investigació, 1989, p. 87). Lluís d'Ordins exercia la medicina des del 1398 i fou examinador municipal dels metges l'any 1413, al costat de Jaume Roig, pare del Jaume Roig autor de l'*Spill* (cfr. Josep Maria Cruselles Gómez, *Els notaris de la ciutat de València*, p. 393-394; Mercedes Gallent Marco, «Profesionalización y ejercicio de la medicina medieval», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, núm. 4-5 (1986), p. 236, i Lluís García Ballester, Michael R. McVaugh i Agustí Rubio Vela, *Medical licensing and learning in fourteenth-century Valencia*, Filadèlfia, American Philosophical Society, 1989, p. 58).

Sant Joan havien d'anar a administrar l'extremunció a la comtessa, s'afanyaren i hi enviaren el frare Francesc Esteve. Posteriorment van al·legar que ho havien fet perquè la comtessa tenia el privilegi de poder rebre l'extremunció de qui volgués i ella havia triat els framenors. S'explica que, a causa de l'execució de l'extremunció a la comtessa, «fon gran debat e contrast dins lo dit alberch entre los dits frares menors e mossèn Jaume, vicari de la dita sglésia paroquial de Sent Johan del Mercat» (ARV, «Governació», núm. 2218, mà 41, f. 38*r*). Es reconta, endemés, que quan la comtessa de Prades s'estava morint i li era lliurada l'extremunció dins de la seva cambra, els religiosos oraven i recitaven lletanies per a la dama, i que el dia del seu enterrament hi havia molts capellans amb nombroses creus.

Tenim la certesa que el decés de Sança Eiximenis d'Arenós tingué lloc el 25 de juny de 1416, gràcies a un altre document redactat poques setmanes després.[49] En aquest document, del 2 de juliol de 1416, es parla de les dues donacions que va fer Sança a la seva neta Joana, dels castells, la tinença, els llocs i les alqueries de Torres Torres, Serra, Xestalcamp i Adzueva, com a dot nupcial aportat per al matrimoni de Joana i Joan Ramon Folc de Cardona. Però per a fer efectives les donacions i perquè aquells poguessin prendre possessió de les terres, s'havien de fer els carregaments de censals sense fadiga o lluïsme especificats en el testament de Sança per a obtenir els vuit mil florins que s'havien de pagar als marmessors. Com que Joan Ramon Folc de Cardona era menor d'edat (encara no tenia vint anys), finalment se li va assignar com a curador el noble Joan de Vilaragut, parent seu.[50] En el document testifiquen diferents persones que expliquen quina relació de parentesc tenia Joan Ramon Folc amb Joan de Vilaragut i es diu en diverses ocasions que

> […] és veritat notori e manifest que la dita egrègia comtessa, pochs dies son passats, passà de aquesta vida present en l'altre, ço és lo dia següent aprés de la festa de sent Johan prop pasada, que era comptat XXV del mes de juny (ARV, «Governació», núm. 2215, mà 20, f. 493*v*).

3. Francesc Eiximenis, Sança Eiximenis d'Arenós i la gènesi del *Llibre de les dones*

El primer fet que salta a la vista quan algú llegeix el *Llibre de les dones* és que Eiximenis, en la segona part del *Llibre*, dedica més espai a unes categories de dones que a d'altres. Així, veiem que les dones que reben més atenció són

49. ARV, «Governació», núm. 2215, mà 13, f. 18*r*-18*v*, i mà 20, f. 490*r*-496*v*.

50. Joan de Vilaragut era fill il·legítim de Nicolau de Vilaragut i de la noble castellana Teresa Álvarez de Haro. Cap al 1415 es va casar en secret amb Margarida de Prades (cfr. Martí de Riquer, *Vida i aventures de don Pero Maça*, p. 69-70).

les religioses (296 capítols: 101-396) i les maridades (63 capítols: 31-94). Si bé és veritat que aquests dos tractats són molt més extensos que els altres perquè la vida en el cenobi i el matrimoni eren les dues opcions que tenien les dones, la seva extensió també pot aportar indicis sobre la finalitat o la intencionalitat del llibre. Tal com subratllava Brandenberger, l'obra, amb aquest repartiment, esdevé més un «*Llibre de les monges e religioses*» que tracta, de passada, dels altres tipus de dona.[51]

Tenint en compte aquesta afirmació i vista la trajectòria vital de Sança Eiximenis d'Arenós, que va passar els darrers vint anys de la seva vida al convent de Santa Clara de València (*c.* 1396/1397-1416), és probable que Eiximenis li dediqués el llibre poc abans de traslladar-se al convent, o bé poc temps després, per a preparar-la per a la vida contemplativa. Si no fos així, quin sentit tindria que el franciscà hagués dedicat tants capítols a exposar la doctrina cristiana i a parlar de les monges i les persones religioses en general? Eiximenis no podria haver redactat els altres tractats amb una extensió més equitativa, tal com feren altres autors que classificaren les dones, com ara Vicent de Beauvais, el *De eruditione filiorum nobilium* del qual presentava seccions més uniformes?[52]

Eiximenis, en el «Tractat de maridades», tracta diversos temes que són destacables a causa de l'espai que hi dedica: l'adulteri i la separació (cap. 44 i 60-63), l'uxoricidi (cap. 49-51 i 57-60), l'amor conjugal (cap. 76-89), la gelosia (cap. 48 i 83-86) i el tracte del marit envers la muller (cap. 84 i 88).

Tot indica que Sança es va divorciar del seu marit a causa dels maltractaments i el tracte vexatori a què era sotmesa, i per raó d'adulteri. A través del plet comentat més amunt sabem que la comtessa de Prades fou víctima d'abusos i amenaces per part del seu marit, fins a tal punt que temia per la seva vida i va demanar protecció al rei Martí. Els maltractaments dels marits a les mullers eren molt habituals a l'edat mitjana i, a més a més, el dret matrimonial emparava la violència disciplinària dels marits.[53] Alguns marits fins i tot mataven les seves mullers quan se'n cansaven o simplement quan sospitaven un possible adulteri, i el pitjor de tot és que en molts casos els monarques concedien *perdons reials* als marits que les havien assassinat.[54] Francesc Eiximenis es fa ressò d'aquests fets i

51. Tobias Brandenberger, *Literatura de matrimonio*: *Península Ibérica, s. XIV-XVI*, Saragossa, Pórtico, 1996, p. 84 (Hispánica Helvética; 8).

52. Conrad Vilanou Torrano, «El humanismo de Eiximenis: saber, ciudad y cortesía», *Historia de la Educación*: *Revista Interuniversitaria*, núm. 31 (2012), p. 141.

53. Mireia Comas Via, «Palabras y actitudes de mujeres de la Cataluña bajomedieval ante las violencias e injusticias», *Memoria y Civilización*: *Anuario de Historia* (Navarra: Universidad de Navarra, Departamento de Historia, Historia del Arte y Geografía), núm. 16 (2013), p. 13-14.

54. Els registres de l'Arxiu de la Corona d'Aragó contenen diversos indults del rei Joan I a diferents uxoricides. Cfr. Teresa Maria Vinyoles Vidal, «Respuestas de mujeres medievales ante la pobreza, la marginación y la violencia», *Clio & Crimen* (Durango: Centro de Historia del Crimen), núm. 5 (2008), p. 86. També hi ha diversos exemples d'indults reials de Pere III, a Xavier Renedo Puig, *Edició i estudi del «Tractat de luxúria» del «Terç del Crestià» de Francesc Eiximenis*, tesi doctoral dirigida per Lola Badia, Cerdanyola del Vallès, Universitat Autònoma de Barcelona, Facultat de Filosofia i Lletres, 1992, p. 271.

ell mateix coneixia de prop un cas molt concret de desavinences matrimonials: el dels comtes de Prades. En el capítol 44 exposa que els cònjuges es poden separar per raó d'adulteri i també en altres casos, com ara quan un dels dos consorts empeny l'altre a pecar reiteradament, amb la qual cosa pot provocar la condemnació eterna de la seva ànima.[55] A més a més, llança una forta crítica contra els marits que assassinen les seves mullers i contra els governants que concedeixen llicències per a fer-ho, crítiques que també trobem en els capítols 124, 544 i 786 del *Dotzè* i 582 del *Terç* i que evidencien que l'uxoricidi gaudia de bona premsa a l'època.

Tot i que el franciscà, seguint el pensament del seu temps, no desaprova que els marits facin un ús moderat de la violència com a correctiu, només l'accepta en el cas de les dones desobedients i rebels que es neguen a anar pel bon camí, o en el de les dones que han comès adulteri i no volen rectificar la seva conducta. D'altra manera, els marits han de tractar bé i amb afecte les seves esposes, i han d'intentar esmenar-les amb bones maneres perquè, com afirma Eiximenis mateix en el capítol 78:

> Sàpies que la dona ama aytant son marit com lo veu hom de bé e virtuós; e aytant com ella lo veu dolent, rayinós, mesquiner e hom sens tota virtut e sens tot bé, aytant lo ama menys, e aytant més desiga que li fos luny e d'ell desexida, o que fos mort, car negú no pot amar la cosa dolenta, mesquina, sens virtut e sens tot bé, qui tostemps ve ab son càrrech e ab sos mals vicis, del qual un plaer cordial la muyler no pot haver.

En tot cas, l'ús de la força bruta sempre ha de ser l'últim recurs i mai no s'ha de pegar la dona sense cap raó de pes. Tanmateix, sembla que els límits entre el que es considerava una «raonable correcció» de l'esposa i el que avui dia anomenem «violència de gènere» sovint es difuminaven. A través de la causa judicial comentada més amunt es pot deduir que Joan de Prades degué ser un marit molt estricte i dominant, i Sança, una dona que no estava disposada a subordinar-se i a tenir el paper passiu i abnegat que la societat del seu temps li havia assignat; i encara menys, a aguantar un marit que contínuament l'estava vexant i maltractant.

Eiximenis resumeix la problemàtica que vivien molts matrimonis en el passatge següent del capítol 96:

> Segonament, pensa quina pena és ésser subjugat a altre, si·s vol sia hom, si·s vol sia dona, e majorment en lo temps que ara tenim, que no trobaràs dues volun-

55. En aquest punt Eiximenis segueix de prop les *Decretals* de Gregori IX, el qual acceptava com a motius de separació l'adulteri, el perill de malaltia física o espiritual, la crueltat o l'entrada en religió, entre altres causes. Pel que fa a l'adulteri, el franciscà iguala homes i dones davant la llei en el cas de separació, contràriament als costums de l'època, en què era considerat un delicte típicament femení. Podem afirmar, doncs, que aquest és un tret innovador i *profemení* del seu pensament.

tats quays que·s vullen en res concordar; e·ls hòmens ara tots volen tirannegar, e les dones fer a lur guisa, ne ésser subjugades a negú.

En el «Tractat de maridades» presenta diversos exemples de situacions que eren habituals i que tenen certs paral·lelismes amb el cas de la comtessa de Prades, com ara l'entrada en un convent de moltes dones separades i víctimes de maltractaments. Aquests fets estan ben documentats. Per exemple, tenim la coneixença d'un parell de casos durant el regnat dels Reis Catòlics. El primer cas és el de Catalina del Río, habitant de Salamanca, casada amb Fernando de Aranzo des de feia setze anys. El marit la maltractava, l'havia obligat a nomenar-lo hereu universal i s'havia quedat els béns dotals. Ella manifesta que si hagués disposat d'aquests béns, hauria anat a viure a un convent. L'altre cas és el d'Aldonza Guevara, originària de Zamora i casada amb Íñigo López de Anaya. El 1492 Aldonza va demanar permís al corregidor de Salamanca per a poder viure en un convent mentre no es dictés una sentència sobre els maltractaments a què l'havia sotmès el marit.[56]

Eiximenis recomana a les dones, en primer lloc, paciència i abnegació en la seva vida matrimonial, model que trobem ben il·lustrat en el capítol 45, en l'exemple de Civil·la, regina d'Oclàndia:

> [...] que havia per marit un hom lo pus vil baccallar del món, car con ell la meyspreàs per la gran devoció que veya en ella, e li tingués passades xx amigues e concubines moltes; e la tingués en gran pobrea e misèria; e la tractàs axí con a serventa e no axí com a muyller, e la santa dona, axí com a plena de virtut, se alegràs en aquells vituperis e affanys que sofferia tants, emperò tostemps vedava a sos infans que no presessen vengança de les concubines de lur pare, que ells volien matar, e·ls deya que no·s torbassen dels enugs que lur pare li faÿa, e u apagàs tot axí con podia.
>
> Emperò un jorn, arrapada en contemplació alta, demanà a Déu per què la avia feta muyller de tan vil hom, car si fos estada muyler d'un bon hom, aguera fets infinits béns que lavors no podia fer, car aquest que havia la empatxava de tot bé a ffer. E diu aquí que estech-li respost a Civil·la: —Si tu fosses estada muyller de bon hom, ell no t'haguera exercitada en paciència ne en altres virtuts moltes, axí com ha aquest per la sua malícia; ne tu no fores pugada en estament de tanta santa virtut axí com ara ést; ne agueres ahuda tanta sciència ne tantes consolacions celestials con ara has ahudes.

En aquesta història veiem ben retratada la situació de Sança Eiximenis d'Arenós i de moltes altres dones que, com ella, tingueren la mala sort d'haver de conviure amb un mal marit. La resposta de Civil·la devia tenir l'objectiu d'ani-

56. María Sabina Álvarez Bezos, *Violencia contra las mujeres en la Castilla del final de la Edad Media: Documentos para el estudio de las mujeres como protagonistas de su historia*, tesi doctoral dirigida per M. I. del Val Valdivieso, Valladolid, Departamento de Historia Antigua y Medieval, 2013, p. 180-182 i 203.

mar i consolar aquestes dones menystingudes i maltractades pel seu espòs. Eiximenis afirma que, gràcies a la maldat dels seus cònjuges, aquestes dones s'havien exercitat en la virtut i la paciència i havien assolit un grau elevat de perfecció cristiana; segons les seves pròpies paraules, «s'han guanyat el Paradís amb gran corona». Per tant, segons el franciscà i les creences del seu temps, aquestes dones havien de veure les penes i els afanys que estaven passant com una prova que els enviava Déu perquè es guanyessin un lloc en la glòria, a l'altra vida; és a dir, havien de prendre-s'ho amb resignació i ho havien d'acceptar com una mena de penitència i una manera de purgar els seus pecats ja en aquesta vida.

D'altra banda, però, en el capítol 61, en la «resposta que·l sant abbat Pastor feu a Favilla», Eiximenis distingeix dues situacions que es poden donar en la vida de les dones malcasades i els aconsella dues solucions diferents. En el cas que la dona sigui jove, amb infants petits i amb recursos econòmics insuficients, és millor que suporti abnegadament el seu marit; és a dir, que actuï com Civil·la, la protagonista de l'exemple anterior, i es consoli pensant que ja s'ha guanyat un lloc en el regne de Déu. Per contra, si la dona ja té una edat més avançada, se sent lliure dels llaços de la libido, els fills ja són grans i disposa d'una economia sanejada, li proposa la possibilitat de separar-se i tenir una vida pietosa i espiritual:

> E si demanes què seria millor a la dona qui és bona, e casta e·n matrimoni posada qui sap de cert que son marit és adúlter: o que·l lexàs, separant-se d'eyll, o que suffira son afany estant ab eyll […]. No·s pot respondre per neguna ley general, con les dones sien de diverses condicions, car si la dona és jove, e tocada o inclinada a les cobeegances carnals, o és carreguada de infans o inpotent a satisfer-lus segons lur estament, o ha altres càrrechs seguons los quals lo marit li és molt necessari, en aytals casos molt més val a la dona supportar lo marit en son mal vici, estant ab ell e sots ell, que no lexar-lo. Mas si la dona és ja de dies, e ha los infans grans, e ab Déu se sent francha de les inclinacions carnals e sens perill, e·s veu que pot covinentment viure, e és molt inclinada a servir Déu, en aytal cas, fiylla —dix aquest sant abbat— yo conseylaria a aytal dona que elegís lo servey pus alt del rey eternal, que no lo servey de l'hom mortal, e peccador e miserable, pus que separar-se pot d'ell ab bona consciència.

En aquest segon grup de dones s'hauria de col·locar Sança, ja que va decidir divorciar-se del seu marit quan era «ja de dies» —tenia entre quaranta i cinquanta anys— i va elegir «lo servey pus alt del rey eternal» traslladant-se de Torres Torres al convent.

En el capítol 79, en l'exemple d'«una gran dona d'Anglaterra», tornem a trobar un altre cas semblant al de Favilla i al de moltes dones que, com Sança, preferien refugiar-se en un convent que continuar suportant els seus marits. En aquest cas, el marit de la protagonista de la història no la maltractava, sinó que volia que ella participés en els seus consells polítics, la qual cosa no era ben vista

a l'edat mitjana, perquè la dona era considerada un ésser inferior i mancat d'intel·ligència, incapaç de governar, i havia d'estar subordinada a l'home i reclosa a l'àmbit domèstic. Els marits que permetien que les seves esposes prenguessin part en el regiment de la comunitat, no complien amb el rol de preeminència que la societat els havia assignat. Conscient de tot això i farta de suportar els vicis del seu marit incorregible, la dona d'Anglaterra

> [...] con veés que lo marit envellís e no·s millorava, dix axí en son cor: —Yo aquest hom suporté en sa joventut en totes ses misèries pensant que en la veylea se milloràs, e ara veg que és pus dolent que jamés no fo, ne·n puch esperar correcció. Cert, pus aytal és, no·l vull pus amar ne servir: més am servir Déu.

Eiximenis, a més a més, aconsella a les dones que tenen un mal marit que actuïn com si fossin vídues. Declara que són moltes dones les que es troben en aquestes circumstàncies (cap. 100):

> [...] dona maridada qui·s veu acompanyada de mal marit deu pensar que sia viuda, e tenir deu vida de bona viuda, car lavors ha guardó de matrimoni e de viduïtat ensemps. E són moltes que Déus ha elegides a aytal estament per provar lur paciència e lur prudent regiment, a les quals és gran guardó appareylat en lo regne de Déu.

El franciscà, igual que els tractadistes del seu temps, equiparava la vida de les vídues amb la de les religioses. En tenim una bona definició en el passatge següent del capítol 95 del *Llibre de les dones*, on diu que el viduatge «és en si quaix religió diputada a sol Déu servir». Segons Eiximenis, el viduatge se situava entre el matrimoni i la virginitat, en una curiosa gradació de valors que té el seu origen en la paràbola evangèlica del sembrador (Lc 8,4-18). Per a Eiximenis, la diferència, i alhora l'excel·lència, de l'estament vidual respecte al matrimonial es trobava en el fet que les dones vídues podien dedicar-se a servir Déu, mentre que les casades havien de servir el marit, i les misèries i petiteses de la vida conjugal convertien el matrimoni en una «mort quotidiana» no només per a l'esposa, sinó fins i tot per al mateix marit: «[...] servir a l'hom o a ffembra és mort cotidiana e tota plena de infinides misèries» (*Llibre de les dones*, cap. 95).

Finalment, Eiximenis presenta altres situacions que eren molt habituals a l'època i que tenen certes similituds amb les circumstàncies dels comtes de Prades, com ara el cas dels marits que persegueixen els béns materials de l'esposa. Eiximenis, en el capítol 81, critica els homes que coaccionen la seva muller perquè faci testament a favor seu. Sentencia:

> E açò és gran malvestat e gran frau a la dona e als seus, car la dona qui açò fa presumir pot cascun que u fa per pahor e per complaure al marit, e per tal que ell

no li men reyina, car ella més o amaria per a ssi metexa e per los seus, que no per a ell, e més amaria que tostemps ne pogués fer a ssa guisa e a ses volentats que no que lo marit les ne fassa.

Més endavant, en el capítol 87, el franciscà es mostra comprensiu amb moltes dones que, quan mor el seu marit, s'adjudiquen part dels seus béns. Com relata el menoret, ho fan perquè el marit ha estat desconsiderat i no els ha sabut agrair els seus bons serveis en vida:

> [...] ne en la mort totes furten, à-n'i bé que muden la roba quant veen que lo marit los és estat desconexent a elles e a llur bon servey, e lavors paguen-se de lur trebayl, pus altre no les en paga.[57]

Relacionat amb aquest tema, tenim documentat, per exemple, el cas de Fadrique de Castro, net de l'infant Fadrique, germà de Pere el Cruel, casat el 1405 amb Aldonza de Mendoza, germanastra del marquès de Santillana. Fadrique maltractava la seva dona i va tenir diverses amants, entre les quals hi havia Aldonza Alfonso, una dona casada amb qui va tenir tres fills. També va tenir relacions amb la seva neboda segona, Isabel de Castro, amb la seva germana Constança i amb Elionor de Hita. Per si fos poc, es va apoderar del dot, de joies i d'altres béns d'Aldonza de Mendoza, aprofitant que el 1412 estava malalta, i la tingué presa uns vint-i-dos mesos a Ponferrada.[58]

Quant al cas dels comtes de Prades, de res van servir les reclamacions de dot de Joan davant l'audiència reial. La justícia estava a favor de la comtessa perquè Joan de Prades la maltractava i, a més a més, era adúlter.

Cal tenir en compte que en el dret matrimonial valencià prevalia el règim de separació de béns entre els cònjuges. Segons la rúbrica I del fur X, la dona no podia participar en els guanys o increments patrimonials del marit, si bé els guanys que l'esposa adquiria a través de qualsevol activitat passaven a ser propietat de l'home. Tanmateix, segons la rúbrica III del fur VIII i la rúbrica V del fur IV, ambdós del llibre cinquè, la dona tenia plena capacitat per a disposar de tots els seus béns i el marit no tenia cap dret sobre aquests ni podia administrar-los sense el consentiment d'ella.[59] Endemés, en cas de separació, el dot

57. En el capítol 788 del *Dotzè* hi ha un exemple que es pot posar en paral·lel amb aquest fragment: el d'un pagès que, a la seva mort, va llegar un bou a la seva muller perquè fes celebrar misses a l'església i només li va deixar un gall com a herència. La dona, descontenta, va vendre els dos animals per cent sous i només va donar dotze diners per a l'ànima del seu marit. Cfr. Francesc Eximenis, *Dotzè llibre del Crestià II, 2*, edició a cura de Curt Wittlin, Antoni Pacheco, Jill Webster *et al.*, Girona, Col·legi Universitari de Girona i Diputació de Girona, 1987, p. 257-258 (Obres de Francesc Eiximenis; 4).

58. José Luis García de Paz, «Doña Aldonza de Mendoza y su hermanastro el marqués», *Boletín de la Asociación de Amigos del Museo de Guadalajara*, núm. 2/3 (2007-2008), p. 158, i Marta Cendón Fernández, «La imagen de dona Aldonza de Mendoza: vida y memoria», a Esther Corral Díaz (ed.), *Voces de mujeres en la Edad Media: Entre realidad y ficción*, Berlín i Boston, De Gruyter, 2018, p. 66-68.

59. Maria Àngels Belda Soler, *El régimen matrimonial de bienes en los «Furs de Valencia»: Contribución al*

solia tornar a l'esposa, ja que havia estat aportat per la seva família abans de realitzar-se el matrimoni. Finalment, segons la rúbrica v del fur xx, si el marit cometia adulteri i el matrimoni se separava judicialment, la dona tenia dret a demanar la restitució del seu dot i el marit no podia retenir res a causa del seu delicte.[60] Per conseqüent, segons totes aquestes lleis, el comte no tenia cap dret a reclamar res.

En la història de la comtessa, el punt d'inflexió el devia marcar la mort del seu fill, Pere de Prades, en qui teòricament haurien recaigut l'herència del comtat de Prades i les altres possessions valencianes si hagués sobreviscut als seus pares. Després de la mort del seu fill començaren realment els problemes de Sança Eiximenis d'Arenós i de les dones de la seva família, les amenaces de Joan de Prades, les reclamacions del dot i els litigis, ja que el patrimoni perillava en mans de dones. Sança se sentia completament desprotegida i al final va decidir anar a viure al convent de Santa Clara.

Però no només en el «Tractat de maridades» trobem reflectits fets que eren habituals en la vida de molts matrimonis de l'època i que tenen certes analogies amb la història dels comtes de Prades. Els dos primers tractats del llibre, el d'infantes (cap. 12-18) i el de donzelles (cap. 19-30), es podrien contemplar des d'una altra òptica: si tenim en compte que el fill primogènit dels comtes, Pere de Prades, va morir a finals del 1395, bastant jove, i que va deixar òrfenes almenys cinc filles, que quedaren sota la tutela de Joana de Cabrera i de Sança Eiximenis d'Arenós, i sota la protecció del rei Martí i de Maria de Luna, és probable que els dos primers tractats del llibre haguessin pogut servir de guia per a l'educació de les netes de la comtessa de Prades. No es pot descartar aquesta hipòtesi: recordeu que Beatriz Galindo, àlies *la Latina*, va utilitzar precisament la còpia del *Libro de las donas* que posseïa Isabel la Catòlica per a educar les filles de la reina.[61]

No ho arribarem a saber mai, però és clar que el *Llibre de les dones*, dirigit a totes les integrants del sexe femení, també englobava dintre d'aquest col·lectiu la destinatària del llibre i les dones del seu voltant, que podien rebre una edificació moral a través de la lectura de l'obra, de la mateixa manera que, un segle més tard, ho farien les filles de la reina Catòlica i innombrables altres dones fins a arribar gairebé fins als nostres dies.

4. Aproximació a la datació del *Llibre de les dones*

La relació de Francesc Eiximenis amb Sança Eiximenis d'Arenós continua essent, encara avui, un dels grans enigmes del *Llibre de les dones*. No sabem

estudio de las instituciones del derecho histórico valenciano, València, Cosmos, 1966, p. 38-39.

60. Maria Àngels Belda Soler, *El régimen matrimonial de bienes*, p. 65.

61. Carme Clausell Nácher, *Carro de las donas: Valladolid, 1542*, p. 9.

com es van conèixer la dama i el religiós, en quin lloc i en quin temps, com tampoc no sabem, de ciència certa, quin paper va tenir el franciscà en la vida de la comtessa, quan va escriure i li va entregar l'obra, i per quins motius.

En el terreny de les dades provades, tenim constància que Francesc Eiximenis va viure a València entre els anys 1382 i 1408, i que el període 1396-1406 va estar molt a prop de Maria de Luna i va freqüentar la seva cort a Sogorb.[62] També sabem que el menoret tingué relacions molt estretes amb el duc de Gandia, Alfons el Vell, germà de Joan de Prades, a qui va dedicar el *Dotzè del Crestià*. Consta, a més, que quan la comtessa de Prades va abandonar la llar conjugal, es dirigí a Sogorb, a la cort de Maria de Luna, per a assistir al matrimoni entre el seu fill primogènit, Pere de Prades, i Joana de Cabrera. No va tornar mai més amb el seu marit i es va quedar a viure amb els seus familiars a Torres Torres, població molt propera a Sogorb. Per tant, s'obre la possibilitat que Francesc Eiximenis i Sança Eiximenis d'Arenós entressin en contacte a través de la cort de Maria de Luna.

No obstant això, tampoc no es pot descartar que Eiximenis i Sança es coneguessin a la cort ducal de Gandia. No oblidem que Alfons el Vell, a banda que Eiximenis li va dedicar el *Dotzè del Crestià*, era cunyat de la comtessa i estava casat amb una cosina tercera de Sança, Violant d'Arenós i Cornell, a qui l'aristòcrata visitava sovint.[63] A més a més, s'han documentat diferents estades de la comtessa a Gandia durant els anys vuitanta del segle XIV (ADM, Casa Sogorb-Cardona, secció «Sogorb», rotlle 554, fot. 488-511). També han quedat registrats alguns pagaments del dispenser i col·lector del duc de Gandia, Guillem de Vilarig, a diferents personatges que formaven part del cercle proper de la comtessa, entre els quals hi ha Francesc Eiximenis. Per exemple, els mesos d'octubre i novembre del 1394 el dispenser anota «e a Francesc Exeminez pach do[ents] vint»; el 13 de gener de 1395 trobem l'assentament «a Loys Martí» i, finalment, el mateix any, «a Johan Martínez del castell» (ARV, «Mestre racional», núm. 9592, f. 154, 161*v* i 176).

Cal prendre també en consideració les declaracions de Lluís Martí contingudes en el plet comentat anteriorment, que situen la primera trobada documentada d'Eiximenis i Sança «aprés mort del dit don Pedro, dins dos anys a vejares del dit testimoni, poch més o menys», és a dir, cap a finals del 1396 o, a tot estirar, a inicis del 1397. També assenyala aquesta data un altre document del

62. Andreu Ivars, «Franciscanismo de la reina de Aragón, doña María de Luna», p. 259.

63. Violant d'Arenós també tingué males relacions amb el seu marit (cfr. Jerónimo de Zurita, *Anales de la Corona de Aragón*, p. 152). Aquesta dama cometé adulteri amb Joan de Luna, fet que podria haver inspirat Joanot Martorell per a descriure els amors entre Hipòlit i l'emperadiu de Constantinoble en el capítol 248 del *Tirant* (cfr. Antoni Ferrando, «Del *Tiran* de 1460-64 al *Tirant* de 1490», a *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*: *Alacant/Elx, 9-14 de setembre de 1991*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, p. 52 [Biblioteca Abat Oliba]). Va morir el 1411 després de testar a favor del seu amant i de deixar-li la baronia d'Arenós en detriment del seu fill Alfons (cfr. Josep Piera, *Jo sóc aquest que em dic Ausiàs March*, Barcelona, Edicions 62, 2001, p. 27).

31 d'agost de 1397 en què el rei Martí escriu a Francesc Eiximenis per a encarregar-li que faci de mediador i resolgui el conflicte sorgit entre Joan de Prades i Joana de Cabrera, viuda de Pere de Prades, a causa del testament d'aquest darrer:

> Lo Rey. Maestre Ffrancesch. Havents tant a cor, que més no podem, que la qüestió que és entre nostre molt car oncle, lo comte de Prades, e la noble e amada nostra dona Johana de Prades sie del tot levada e remoguda, volem e us pregamª affectuosament que per honor nostra treballets e instets envers lo dit comte, de part nostra, servant-hi totes aquelles mellors maneres e pus factibles que possibles seran, per manera que totalment la dita qüestió sie entr'ells remoguda, car nós per altres letres scrivim molt affectuosament al dit comte que en tot ço e quant vós li direts de nostra part, sobre lo dit fet, vos do plenera fe, complint-o per obra axí com si nós personalment li ho dehim, havents-vos en tal manera en les dites coses que·n siats digne de lohar, e serà cosa de la qual nos farets grant plaer e servey, los quals molt vos haurem per agradables. Dada en Sent Ffeliu de Lobregat, sots nostre segel secret, a XXXI d'agost de l'any MCCCXCVII. Rex Martinus.[64]

D'aquesta manera, podem suposar que, tot i que és possible que Eiximenis i Sança es coneguessin des de l'arribada de la comtessa a la cort dels llavors ducs de Montblanc, el 1385, probablement mantingueren una relació més directa a partir del 1396 o el 1397, quan el rei Martí manà que el franciscà intervingués en el conflicte entre el comte de Prades i Joana de Cabrera. És possible, doncs, que fos en aquest període de contacte més intens quan Francesc Eiximenis va redactar el *Llibre de les dones* i que el lliurament del llibre es produís un cop la comtessa de Prades ja vivia al convent de Santa Clara.

Després del que acabem de comentar i tenint en compte les diferents opinions dels historiadors de la literatura respecte al controvertit tema de la datació de l'obra, es poden considerar dues possibilitats: 1) Eiximenis va escriure el *Llibre de les dones* d'una tirada, prop del 1396 o el 1397, quan Sança Eiximenis d'Arenós ja vivia, o estava a punt de viure, al convent de Santa Clara de València; 2) la redacció del llibre no es va fer d'una tirada, sinó en diferents etapes que van aproximadament del 1387 al 1396.

Vegem els pros i els contres d'aquestes dues hipòtesis.

La primera es fonamenta en diferents arguments:

a) Que en el llibre hi hagi mencions al *Dotzè* i al *Terç* com a obres acabades no significa que fos escrit immediatament després, sinó que simplement Eiximenis recorda, com passa en altres obres, que hi ha temes que tracta en el *Llibre de les dones* dels quals ja havia parlat en aquelles dues obres. A més a més, pel que fa a les referències als àngels, en trobem en tots els volums del *Crestià*

64. Jaume Riera i Sans i Jaume Torró, *Francesc Eiximenis*: *Diplomatari 1373-1409*, Girona, Documenta Universitaria i Universitat de Girona, Institut de Llengua i Cultura Catalanes, 2011, p. 48 (Publicacions de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes. Estudis sobre Francesc Eiximenis; 2).

—sobretot en el *Primer*— i en cap moment no anuncia que tingui la intenció d'escriure un llibre sobre aquesta matèria; també n'hi ha en el *Pastorale*, obra en llatí posterior al *Llibre dels àngels* i el *Llibre de les dones* i en la qual Eiximenis tampoc no al·ludeix al seu tractat d'angelologia com a acabat (en contradicció amb els arguments d'Andreu Ivars).[65]

b) Antoni Rubió i Lluch indicava que el 1391 el *Dotzè del Crestià* «encara no era lliurat al públic» i que el 1392 Eiximenis encara el considerava inacabat.[66] El franciscà, en el *Dotzè del Crestià*, havia escrit unes profecies polítiques sobre el futur de les cases reials de França i d'Aragó. El pare Ivars datava el *Dotzè* entre el 1385 i el 1386 tenint en compte una referència explícita al primer any, que es troba en el capítol 466 de l'obra:

> És ver que alguns passats han parlat de aquesta matèria e han posat que aprés la reformació del món, la qual dien que s'à a fer dins lo centenar present, en què comptam MCCCLXXXV, aprés de aquest centenar [...].

Per a datar el segon any es fixava en una altra referència del capítol 578, on hi ha una al·lusió al rei Pere el Cerimoniós, mort el 5 de gener de 1387, com si encara fos viu: «En Pere, qui de present és rey d'Aragó».[67] Però en un capítol afegit a l'obra després del 469, el 469 bis, hi ha una referència explícita a l'any 1391:

> Ítem, de fet som prop del temps per aquests assignat a la dita conversió que dien esdevenidora, car no y havem pus de huyt o de nou anys ara que comptam MCCCXCI.[68]

En els capítols 200 i 428 Eiximenis havia fet uns vaticinis que repetiria en altres parts del llibre, com ara que a partir de l'any 1400 no hi hauria «reys, ne duchs, ne comptes, ne nobles ne grans senyors, ans d'aquí avant fins la fi del món regnarà per tot la justícia popular e tot lo món, per consegüent, serà partit e regit per comunes, axí com vuy se regex Florença, e Roma, e Pisa, e Sena e d'altres ciutats de Itàlia e de Alamanya». Seguidament havia declarat que l'única casa que perduraria seria la de França.

En el capítol 466 havia afirmat que a partir del 1400 la seu papal es traslladaria a Jerusalem i que hi hauria «novell papa e novell emperador, e seran

65. Andreu Ivars, «Franciscanismo de la reina de Aragón, doña María de Luna», p. 271.

66. Antoni Rubió i Lluch, *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*, 2 vol., Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1908, p. 99 (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica; LIV) (reeditat l'any 2000).

67. Andreu Ivars, «El escritor Fr. Francisco Eximénez en Valencia (1383-1408)», *Archivo Ibero-Americano*, vol. XIX (1923), p. 379.

68. Xavier Renedo Puig, «Notes sobre la datació del *Dotzè del Crestià* de Francesc Eiximenis», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 52 (2011), *Miscel·lània d'homenatge a Gabriel Roura i Güibas*, p. 214.

endós de linatge dels juheus convertits a la fe». Però abans que succeís tot això, havien de caure totes les monarquies i s'havien de crear governs a l'estil de les comunes d'Alemanya i d'Itàlia; és a dir, el que Eiximenis anomena la «justícia popular».[69]

En contrapartida, en el capítol 473 el franciscà havia contradit les seves pròpies profecies i declarava que les coses que havia exposat anteriorment «tot són fantasies e dits de mal recapte als quals no deu ésser dada neguna creença».

Segons Xavier Renedo, els capítols 467-473 del *Dotzè* foren afegits entre finals de novembre i principis de desembre de l'any 1391, després dels pogroms contra els jueus i les revoltes urbanes que sacsejaren la Corona d'Aragó i bona part de la península Ibèrica. Aquests set capítols són una palinòdia detalladíssima de la sèrie de revelacions profètiques, de matriu rocatalladiana i d'un contingut polític molt intens, divulgades per Eiximenis al llarg de la seva enciclopèdia. Algunes d'aquestes prediccions podrien haver influït, sobretot a la ciutat de València, en els avalots antijueus de l'estiu del 1391, sobretot l'anunci de la conversió general dels infidels i la caiguda de les monarquies. A causa d'aquests vaticinis i de la situació gravíssima que s'havia generat l'estiu del 1391, Eiximenis va rebre una carta de queixa del rei Joan I, escrita a Lleida el 17 de novembre de 1391, a partir de la qual es va veure obligat a afegir els capítols 467-473, on es retractava de tots els continguts profètics que havien provocat la ira règia.[70]

c) El *Llibre dels àngels*, a diferència del *Llibre de les dones*, sí que disposa d'una datació inequívoca, el 1392, que s'ha transmès a través d'un colofó. Només el manuscrit L (Barcelona, Biblioteca Episcopal del Seminari) retarda, per error, la data de redacció deu anys; és a dir, el data a l'any 1382. Aquest error va passar a l'edició de Joan Rosembach a Barcelona el 21 de juny de 1494.[71] En aquesta obra trobem també profecies sobre el futur polític de les monarquies, però, a diferència del *Dotzè*, ja no parlen de la fi de totes les monarquies, ni del primat de la monarquia francesa, sinó que més aviat aquesta darrera es presenta amb mals auguris. En el capítol 5,38 del *Llibre dels àngels*, l'arcàngel sant Miquel fa una revelació a un bisbe de l'abadia del Mont-Saint-Michel: vaticina que la línia dreta de la casa de França s'extingirà i que el rei d'Anglaterra sotmetrà el poble francès, que serà alliberat pel rei d'Escòcia.

En el capítol 253 del *Llibre de les dones* una altra profecia també deixa mal parada la casa de França. S'hi afirma que el rei francès, a causa del luxe i de la dilapidació dels béns dels seus vassalls, «Déus en breu los portarà a tanta confusió e verguonya e dejecció que no volrien ésser nats, ne fet que fassen notable no

69. Pere Bohigas, «Prediccions i profecies en les obres de fra Francesc Eiximenis», a *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983, p. 105-106, i Xavier Renedo Puig, «Notes sobre la datació del *Dotzè del Crestià*», p. 212.

70. Xavier Renedo Puig, «Notes sobre la datació del *Dotzè del Crestià*», p. 213-214.

71. Sadurní Martí Castellà, «Notes sobre la tradició textual del *Llibre dels àngels* de Francesc Eiximenis», *Caplletra*: *Revista Internacional de Filologia* (València, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana i Publicacions de l'Abadia de Montserrat), núm. 48 (primavera-estiu 2010), p. 241.

prosperarà, ne Déus darà jamés a ells pau mentre aytal vida tinguen. E en breu, los aterrarà tan fort que al món no guosaran apparer».[72]

Així doncs, l'existència de profecies polítiques desfavorables a la nació francesa, tant en el *Llibre dels àngels* com en el *Llibre de les dones*, assenyala que aquestes obres foren escrites després que Eiximenis afegís al *Dotzè* els capítols de retractació de les profecies antimonàrquiques que tant van enutjar el rei Joan I.

d) També indica que el *Llibre de les dones* és posterior al tractat d'angelologia el fet que en el *Llibre dels àngels* encara es tracten temes de política i de governació d'una manera semblant a com ho fa la gran enciclopèdia. Tal com exposa Xavier Renedo, el *Llibre dels àngels* és un tractat polític en què es fa una defensa de la intervenció dels àngels en el govern de les comunitats i que presenta una versió corregida, molt menys conflictiva, del «pactisme» que amb tanta energia havia defensat Eiximenis en el *Dotzè*:

> [...] el *Llibre dels àngels* és una retractació del *Dotzè*, però no d'urgència, com els set capítols que s'hi van afegir a corre-cuita a finals del 1391, sinó una retractació o, més ben dit, la «retractació» a fons, molt més meditada i de més llarg abast que no pas els capítols palinòdics.[73]

d) Per altra part, en el *Llibre de les dones*, sobretot en el darrer tractat, el de les dones religioses, ja es pot copsar un canvi més significatiu, ja que Eiximenis va deixant cada vegada més de banda els temes polítics i enfoca els continguts cap a un tipus de literatura ascètica i contemplativa. Endemés, cal destacar que els continguts del «Tractat de religioses» encaixen més amb els gustos literaris del regnat de Martí I i Maria de Luna.[74] No s'ha d'oblidar tampoc que el 1396 Francesc Eiximenis va dedicar l'*Scala Dei* a Maria de Luna. Tal com va demostrar Andreu Ivars, en aquesta obra el franciscà insereix literalment el «Tractat de contemplació» contingut en el *Llibre de les dones*, després de tot un conjunt d'oracions adreçades a la reina.[75] No s'hauria de descartar, doncs, que les dues obres podrien haver estat compostes vers els mateixos anys.

d) Per acabar, cal assenyalar que el *Pastorale*, obra en llatí que Eiximenis va començar a escriure en aquestes dates, té molts punts en comú amb el «Tractat de religioses» i sembla una continuació ampliada d'aquesta secció. El franciscà hi desenvolupa, sobretot, matèries que ja havia exposat en els darrers capítols

72. Francesc Eiximenis, *Lo libre de les dones*, p. 371.

73. Xavier Renedo Puig, «*Lo Crestià*: una introducció», a Antoni Riera i Melis (coord.), *Francesc Eiximenis (c. 1330-1409): el context i l'obra d'un gran pensador català medieval: Actes de les jornades celebrades a Barcelona els dies 16 i 17 de desembre de 2009*, Barcelona, IEC, 2015, p. 225 (Publicacions de la Presidència; 44).

74. Núria Silleras Fernández, «Paradoxes humanistes: els escrits de Francesc Eiximenis i de Bernat Metge i la seva recepció a la baixa edat mitjana i el Renaixement», *eHumanista IVITRA* (en línia), núm. 1 (2012), p. 159.

75. Andreu Ivars, «Franciscanismo de la reina de Aragón, doña María de Luna», p. 262.

del *Llibre de les dones*, dedicats als consells evangèlics d'obediència, pobresa i castedat (cap. 275-312), a les virtuts i cerimònies que pertanyen als religiosos (cap. 378-385) i als consells i les regles per als contemplatius (cap. 378-385). Per tant, Eiximenis podria haver iniciat aquesta obra després del *Llibre de les dones* o en una data no gaire distant.

Quant a la segona hipòtesi sobre la datació, la fonamenten els arguments següents:

a) La coincidència temàtica entre el *Dotzè* i el *Llibre de les dones* és una prova que la redacció de les dues obres fou propera en el temps (a favor dels arguments d'Andreu Ivars i de Curt Wittlin).[76]

b) La inclusió de profecies polítiques que parlen de la mala fi de la casa reial francesa assenyala que la redacció del *Llibre de les dones* fou posterior a la del *Dotzè* i, més concretament, als capítols de retractació que hi va afegir Eiximenis a finals del 1391.[77] També van en pro d'aquest argument les diferents remissions al *Terç* i al *Dotzè* com a obres acabades que es troben dins del *Llibre de les dones*.

c) També juga a favor de la hipòtesi d'una redacció del *Llibre de les dones* per etapes el fet que Eiximenis va escriure algunes de les seves obres en diferents tirades, tal com ha posat en relleu, per exemple, Xavier Renedo en relació amb el *Terç* i el *Dotzè*,[78] o com va observar Montserrat Martínez Checa en relació amb el *Pastorale*, obra que el franciscà probablement va començar a escriure el 1396 i que hauria deixat una mica de banda després de la mort de Jaume d'Aragó, personatge a qui va dirigit el llibre en la primera dedicatòria. Més tard Eiximenis hauria reprès l'obra i l'hauria dedicat al segon comanditari, Hug de Llupià i Bages.[79] Per tot plegat, no seria desorbitat pensar que el *Llibre de les dones* podria haver estat escrit de manera discontínua, i més si tenim en compte que Eiximenis sovint estava ocupat en missions importants que li devien robar temps per a la seva dedicació a la literatura.

d) D'altra banda, la insistència, en el «Tractat de maridades», en temes com ara l'adulteri, la separació, l'uxoricidi o el tracte entre els cònjuges, és un indici que el llibre va ser escrit després de la separació dels comtes de Prades, quan la comtessa ja vivia a Torres Torres, i abans de la mort de Pere de Prades; és a dir, quan Sança encara no havia decidit traslladar la seva residència al convent de Santa Clara de València (1385-1395). A més a més, Eiximenis ja tractava aquests temes en el *Dotzè*, de manera que aquests capítols s'haurien pogut escriure pa-

76. Andreu Ivars, «Franciscanismo de la reina de Aragón, doña María de Luna», p. 270, i Curt Wittlin, «Introducció», p. xiv.

77. Xavier Renedo Puig, «Notes sobre la datació del *Dotzè del Crestià*», p. 213.

78. Xavier Renedo Puig, «Notes sobre la datació del *Primer*, el *Segon* i el *Terç del Crestià* de Francesc Eiximenis», a *Miscel·lània Albert Hauf 5*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013, p. 28-29 (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes; lxvi).

79. Montserrat Martínez Checa, *Francesc Eiximenis. «Pastorale»: Edició i traducció*, tesi doctoral dirigida per José Martínez Gázquez, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Filologia Espanyola, 1994, p. xxvi.

ral·lelament a aquest llibre o poc després. La inserció de la darrera part de l'obra, el «Tractat de religioses», es devia dur a terme un cop Sança havia decidit anar al convent o quan ja hi habitava (*c.* 1396-1397), perquè en aquesta part trobem un canvi de to radical respecte a les altres seccions, ja que Eiximenis hi exposa els principals fonaments de la religió cristiana i continguts d'una gran complexitat teològica. L'addició d'aquesta part tan diferent sembla que té més sentit si anava dirigida a una persona que volia dedicar-se a la vida ascètica i contemplativa.

5. Conclusions

Després d'analitzar aquestes dues hipòtesis sobre el procés de redacció del llibre, tot i que no hi ha prou arguments de pes per a decantar-nos per cap en concret, considero que, segons l'estat actual dels coneixements històrics sobre el *Llibre de les dones*, seria més versemblant creure en la primera hipòtesi, és a dir, que l'obra fou escrita vers l'any 1396.

Malgrat que la segona hipòtesi també resulta acceptable, crec que té algunes mancances. En primer lloc, sembla que no té gaire sentit que Eiximenis hagués escrit un llibre de tres-cents noranta-sis capítols, molt més breu que el *Dotzè*, en diferents tirades al llarg de tota una dècada, si el podia escriure perfectament en pocs mesos o en un o dos anys, i més si considerem que presenta moltes matèries que ja havien estat tractades en el *Terç* i el *Dotzè*, que el franciscà només havia de tornar a repetir amb petites variacions, però que no havia de crear de nou.[80]

En segon lloc, el fet que el *Llibre dels àngels* presenti una versió del pactisme menys radical que en el *Dotzè* i una retractació de les profecies antimonàrquiques molt més meditada i de llarg abast, indica que el tractat angelològic és l'obra que va seguir a la gran enciclopèdia i que el *Llibre de les dones* és posterior. També assenyala en aquesta direcció el canvi de to cap a un tipus de literatura més mística i contemplativa (en aquest sentit, més propera a altres obres del franciscà, com ara la *Vida de Jesucrist* o el *Pastorale*).

De totes maneres, fins que no es descobreixi algun tipus d'evidència documental que demostri clarament quin fou el procés de redacció de l'obra i quan va tenir lloc, no es podrà aprofundir més en aquesta qüestió. L'únic que tenen en comú aquestes dues hipòtesis sobre el procés de redacció del llibre és que, si bé desconeixem com es dugué a terme —d'una tirada o bé de manera discontínua—, totes dues coincideixen a situar l'acabament del llibre i el lliurament a la seva destinatària vers els anys 1396-1397, quan Sança Eiximenis d'Arenós va començar a viure al convent de Santa Clara de València.

Pel que fa a la intencionalitat, el fet que el «Tractat de religioses» ocupi tres quartes parts de la matèria del llibre indica que la finalitat principal de

80. Curt Wittlin, «Introducció», p. xv.

l'obra era dotar la comtessa de Prades d'una guia espiritual per a ajudar-la a redreçar la seva vida i oferir-li un consol després de la mort del seu fill, Pere de Prades, i de perdre l'esperança d'una reconciliació amb el seu marit, tal com ja va estipular Curt Wittlin.[81]

6. Bibliografia

Albertí i Gubern, Santiago. *Diccionari biogràfic*. 4 v. Vol. I, *A-C*. Barcelona: Albertí, 1966.

Albertí i Gubern, Santiago. *Diccionari biogràfic*. 4 v. Vol. IV, *Q-Z*. Barcelona: Albertí, 1970.

Alcover, Antoni M.; Moll, Francesc de B. *Diccionari català-valencià-balear.* 10 v. Palma: Moll, 1930-1961. Disponible en línia a: <http://dcvb.iecat.net/> (consulta: 25 juny 2020).

Álvarez Bezos, María Sabina. *Violencia contra las mujeres en la Castilla del final de la Edad Media*: *Documentos para el estudio de las mujeres como protagonistas de su historia*. Tesi doctoral dirigida per M. I. del Val Valdivieso. Valladolid: Departamento de Historia Antigua y Medieval, 2013.

Andreu, Jordi; Canela, Josep; Serra, Maria Àngels. *El llibre de comptes com a font per a l'estudi d'un casal noble de mitjan segle xv*: *Primer llibre memorial començat per la senyora dona Sanxa Ximenis de Fox e de Cabrera e de Navalles (1440-1443)*. Barcelona: Fundació Noguera, 1992.

Baldacchino, Laura. *Étude et édition complète du «Libro de las donas», traduction castillane du «Llibre de les dones» de Francesc Eiximenis*. Tesi doctoral en preparació, dirigida per Carlos Heusch i Hélène Thieulin-Pardo. París: Sorbonne-Université (CLEA) i École Normale Supérieur de Lyon (CIHAM).

Barcelona, Martí de. «Fra Francesc Eiximenis, O.M. (1340?-1409?). La seva vida. Els seus escrits. La seva personalitat literària». A: Badia, Lola; Renedo, Xavier (ed.). *Studia bibliographica*. Girona: Col·legi Universitari de Girona i Diputació de Girona, 1991, p. 185-239 (Estudis sobre Francesc Eiximenis; i). [Reimpressió d'un treball publicat a *Estudis Franciscans*, núm. xl (1928), p. 437-500.]

Belda Soler, Maria Àngels. *El régimen matrimonial de bienes en los «Furs de Valencia»*: *Contribución al estudio de las instituciones del derecho histórico valenciano*. València: Cosmos, 1966.

Bofarull i Mascaró, Pròsper de. *Procesos de las antiguas cortes y parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia*. Barcelona: Tip. José Eusebio Monfort - Impr. del Archivo, 1847 (Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón; ii).

81. Curt Wittlin, «De *Lo libre de les dones* a la *Scala Dei*», a Patricia Boehne, Josep Massot i Muntaner i Nathanael B. Smith (ed.), *Actes del Tercer Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica*: *Estudis en honor de Josep Roca-Pons*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983, p. 140-141 (Biblioteca Abat Oliba; 30).

Brandenberger, Tobias. *Literatura de matrimonio*: *Península Ibérica, s. XIV-XVI*. Saragossa: Pórtico, 1996 (Hispánica Helvética; 8).

Bruguera, Jordi. *Llibre dels fets del rei En Jaume*. 2 vol. Barcelona: Barcino, 1991 (Els Nostres Clàssics. Col·lecció B; 10 i 11).

Carreres Zacarés, Salvador. *Libre de memories de diversos sucesos e fetes memorables e de coses senyalades de la ciutat e regne de Valencia (1308-1644)*. 2 vol. València: Acción Bibliográfica Valenciana, 1930.

Castillo Sainz, Jaume. *Alfons el Vell, duc reial de Gandia*. Gandia: CEIC Alfons el Vell, 2012.

Català i Roca, Pere. «Contribució a l'estudi dels Bertran (s. XIV), família senyorial de Gelida». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, vol. 1, núm. 20-21 (1999-2000), *Homenatge al Dr. Manuel Riu i Riu*, p. 381-390.

Cendón Fernández, Marta. «La imagen de dona Aldonza de Mendoza: vida y memoria». A: Corral Díaz, Esther (ed.). *Voces de mujeres en la Edad Media*: *Entre realidad y ficción*. Berlín i Boston: De Gruyter, 2018, p. 62-92.

Clausell Nácher, Carme. *Carro de las donas*: *Valladolid, 1542. Adaptación del «Llibre de les dones» de Francesc Eiximenis O.F.M. realizada por el P. Carmona O.F.M.* 2 vol. Madrid: Fundación Universitaria Española i Universidad Pontificia de Salamanca, 2007a (Espirituales Españoles. Serie M, Maior; 5).

— «La tradició textual del *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis O.F.M.». A: *Actes del Tretzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*: *Universitat de Girona, 8-13 setembre del 2003*. Vol. III. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007b, p. 201-212 (Biblioteca Abat Oliba; 274).

— «Francesc Eiximenis en Castilla. I. Del *Llibre de les dones* al *Carro de las donas*». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 45 (1996), p. 339-464.

Coll, Núria. «Arenós, Ferran Eiximenis d'». A: *Gran enciclopèdia catalana*. Vol. 3, *AR-BAH*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1988, p. 89.

Coll i Alentorn, Miquel. «Prades i d'Arenós, Jaume de». A: *Gran enciclopèdia catalana*. Vol. 18, *PICOS-QUIL*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1988, p. 294.

Comas Via, Mireia. «Palabras y actitudes de mujeres de la Cataluña bajomedieval ante las violencias e injusticias». *Memoria y Civilización*: *Anuario de Historia* [Navarra: Universidad de Navarra, Departamento de Historia, Historia del Arte y Geografía], núm. 16 (2013), p. 9-25.

Corbalán de Celis, Juan. «Amojonamientos y deslindes del término de Torres Torres». A: *Crònica de la XXIV Assemblea de Cronistes Oficials del Regne de València*. València: Associació de Cronistes Oficials del Regne de València, 2004, p. 615-631.

Cortés, Josepa. «Els Boïl de la Scala: una història de família». *Batlia*: *Quadern del Palau de la Scala*, núm. 9 (1988), p. 6-24.

Coscollà Sanz, Vicente. *La Valencia musulmana*. València: Carena, 2003 (Tierra Viva).

Cruselles, Josep Maria. *Els notaris de la ciutat de València*: *Activitat professional i comportament social a la primera meitat del segle* xv. Barcelona: Fundació Noguera, 1998 (Estudis; 17).

Duran i Cañameras, Fèlix. *Margarida de Prades*. Barcelona: Impremta Porcar, 1956.

Eiximenis, Francesc. *Lo libre de les dones*. Edició a cura de Frank Naccarato. 2 vol. Barcelona: Curial, 1981 (Biblioteca Torres Amat; 9 i 10).

Eiximenis, Francesc. *Dotzè llibre del Crestià II, 2*. Edició a cura de Curt Wittlin, Antoni Pacheco, Jill Webster *et al*. Girona: Col·legi Universitari de Girona i Diputació de Girona, 1987 (Obres de Francesc Eiximenis; 4).

Faraudo de Saint-Germain, Lluís. «Rosa d'or». A: Faraudo de Saint-Germain, Lluís. *Vocabulari de la llengua catalana medieval*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans [en construcció]. Disponible en línia a: <www2.iec.cat/faraudo/results.asp> (consulta: 21 abril 2020).

Ferrando, Antoni. «Del *Tiran* de 1460-64 al *Tirant* de 1490». A: *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*: *Alacant/Elx, 9-14 de setembre de 1991*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, p. 25-68 (Biblioteca Abat Oliba; 125).

Ferrer i Mallol, Maria Teresa. «Els viatges piadosos de cristians, jueus i musulmans per la Mediterrània medieval». A: *Un mar de Lleis*: *De Jaume I a Lepant*. Barcelona: Institut Europeu de la Mediterrània, Generalitat de Catalunya, Cambra de Comerç de Barcelona, Col·legi d'Advocats de Barcelona i Ajuntament de Barcelona, 2008, p. 101-118.

Fluvià i Escorsa, Armand de. «Els comtes i el comtat de Prades». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 25-1 (1979), p. 155-165.

Fort i Cogul, Eufemià. *Margarida de Prades*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1960 (Episodis de la Història; 7).

Francolini, Marcelli; Alciati, Andreae. *Liber sextus Decretalium D. Bonifacii VIII. Clementis Papae V*: *Constitutiones, extravagantes tvm viginti D. Ioannis Papae XXII, tvm Communes. Haec omnia cum suis glossis suae integritate restituta, et ad exemplar Romanum diligenter recognita*. Venetiis: Apud Iuntas, 1615.

Gallent Marco, Mercedes. «Profesionalización y ejercicio de la medicina medieval». *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, núm. 4-5 (1986), p. 225-236.

García Ballester, Lluís. *La medicina a la València medieval*. València: Edicions Alfons el Magnànim - Centre Valencià d'Estudis i Investigació, 1989.

García Ballester, Lluís; McVaugh, Michael R.; Rubio Vela, Agustí. *Medical licensing and learning in fourteenth-century Valencia*. Filadèlfia: American Philosophical Society, 1989.

García de Paz, José Luis. «Doña Aldonza de Mendoza y su hermanastro el marqués». *Boletín de la Asociación de Amigos del Museo de Guadalajara*, núm. 2/3 (2007-2008), p. 147-177.

Guinot, Enric; Torró, Josep. *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó (segles xii-xiii)*. València: Universitat de València, 2007.

Ivars, Andreu. «Franciscanismo de la reina de Aragón, doña María de Luna (1396-1406)». *Archivo Ibero-Americano*, núm. xxxvi (1933), p. 255-281.

— «El escritor Fr. Francisco Eximénez en Valencia (1383-1408)». *Archivo Ibero-Americano*, núm. xix (1923), p. 359-398.

Izquierdo Molinas, Eva. *Edició crítica dels capítols 1-100 del «Llibre de les dones» de Francesc Eiximenis. Estudi codicològic, estudi ecdòtic i estudi històric*. Girona: Universitat de Girona, Departament de Filologia i Comunicació, 2019. Disponible en línia a: <http://hdl.handle.net/10803/667739> (consulta: 25 juny 2020).

— «Un testimoni sobre la vida de Sanxa Ximenis d'Arenós i sobre l'origen del *Llibre de les dones*». *Caplletra*: *Revista Internacional de Filologia* [València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana i Publicacions de l'Abadia de Montserrat], núm. 48 (primavera-estiu 2010), p. 135-161.

Martí Castellà, Sadurní. «Notes sobre la tradició textual del *Llibre dels àngels* de Francesc Eiximenis». *Caplletra*: *Revista Internacional de Filologia* [València: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana i Publicacions de l'Abadia de Montserrat], núm. 48 (primavera-estiu 2010), p. 235-256.

Martínez Checa, Montserrat. *Francesc Eiximenis. «Pastorale»*: *Edició i traducció*. Tesi doctoral dirigida per José Martínez Gázquez. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Filologia Espanyola, 1994.

Massó i Torrents, Jaume. «Les obres de Francesch Eximeniç (1340?-1409?). Essaig d'una bibliografia». A: Badia, Lola; Renedo, Xavier (ed.). *Studia bibliographica*. Girona: Col·legi Universitari de Girona i Diputació de Girona, 1991, p. 45-172 (Estudis Sobre Francesc Eiximenis, i). [Reimpressió d'un treball de l'*Anuari de l'IEC*, núm. 3 (1909-1910), p. 588-692.]

Monfar i Sors, Diego de; Bofarull i Mascaró, Pròsper de. *Historia de los condes de Urgel*. Barcelona: En el Estab. Lit. y Tip. de J. E. Monfort, 1853 (Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón; x).

Narbona Vizcaíno, Rafael. «Los Rabassa, un linaje patricio de Valencia medieval». *Annales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, núm. 7 (1988-1989), p. 111-136.

Nebot Fortea, Jorge. *Arbol genealógico de los Arenós* [en línia]. A: <www.academia.edu/10063551/%C3%81RBOL_GENAL%C3%93GICO_DE_LOS_AREN%C3% 93S> (consulta: 25 març 2020).

Pagès, Amédée. *Chronique catalane de Pierre IV d'Aragon, III de Catalogne, dit le Céremonieux ou del Punyalet*. Tolosa i París: Édouard Privat i Henri Didier, 1941 (Bibliothèque Méridionale, 2a sèrie; 31).

Parisi, Ivan. «La verdadera identidad del comendador Escrivà, poeta valenciano de la primera mitad del siglo xvi». *Estudis Romànics* [Barcelona: IEC], núm. 31 (2009), p. 141-162.

Piera, Josep. *Jo sóc aquest que em dic Ausiàs March*. Barcelona: Edicions 62, 2001.

Pladevall, Antoni. «Lluís de Prades». A: *Gran enciclopèdia catalana*. Vol. 18, *PICOS-QUIL*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1988, p. 284.

Renedo Puig, Xavier. «*Lo Crestià*: una introducció». A: Riera i Melis, Antoni (coord.). *Francesc Eiximenis (c. 1330-1409): el context i l'obra d'un gran pensador català medieval: Actes de les jornades celebrades a Barcelona els dies 16 i 17 de desembre de 2009*. Barcelona: IEC, 2015, p. 225-231 (Publicacions de la Presidència; 44).

— «Notes sobre la datació del *Primer*, el *Segon* i el *Terç del Crestià* de Francesc Eiximenis». A: *Miscel·lània Albert Hauf 5*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013, p. 5-33 (Estudis de Llengua i Literatura Catalanes; lxvi).

— «Notes sobre la datació del *Dotzè del Crestià* de Francesc Eiximenis». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 52 (2011), *Miscel·lània d'homenatge a Gabriel Roura i Güibas*, p. 207-224.

— *Edició i estudi del «Tractat de luxúria» del «Terç del Crestià» de Francesc Eiximenis*. Tesi doctoral dirigida per Lola Badia. Cerdanyola del Vallès: Universitat Autònoma de Barcelona, Facultat de Filosofia i Lletres, 1992.

Riera i Sans, Jaume: Torró, Jaume. *Francesc Eiximenis: Diplomatari 1373-1409*. Girona: Documenta Universitaria i Universitat de Girona, Institut de Llengua i Cultura Catalanes, 2011 (Publicacions de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes. Estudis Sobre Francesc Eiximenis; 2).

Riquer, Martí de. *Vida i aventures de don Pero Maça*. Barcelona: Quaderns Crema, 1984 (Biblioteca Mínima; 10).

Roca, Josep Maria. «La reyna empordanesa». *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. x (1928), p. 9-209.

Romero Tallafigo, Manuel. *La cancillería de los condes de Prades y Ribagorza (1341-1414)*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1990.

Romeu i Figueras, Josep. *Lectura de textos medievals i renaixentistes*. València i Barcelona: Institut Universitari de Filologia Valenciana i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994.

Rubió i Lluch, Antoni. *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*. 2 vol. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1908 (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica; liv). [Reeditat l'any 2000.]

Sánchez-Cutillas, Carmelina; Fluvià i Escorsa, Armand de. «Arenós, Eximèn Peres d'». A: *Gran enciclopèdia catalana*. Vol. 3, *AR-BAH*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1988, p. 89.

Silleras Fernández, Núria. «Paradoxes humanistes: els escrits de Francesc Eiximenis i de Bernat Metge i la seva recepció a la baixa edat mitjana i el Renaixement». *eHumanista IVITRA* [en línia], núm. 1 (2012), p. 154-167.

Sobrequés i Vidal, Santiago. «Cardona, Joan Ramon Folc de». A: *Gran enciclopèdia catalana*. Vol. 6, *CALC-CATA*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1986, p. 283.

— *El compromís de Casp i la noblesa catalana*. Barcelona: Curial, 1973.

— *Els barons de Catalunya*. Barcelona: Vicens Vives, 1961 (Biografies Catalanes, Sèrie Històrica; iii).

Soldevila, Ferran. *Les quatre grans cròniques*. Barcelona: Selecta, 1971.

— *Història de Catalunya*. Barcelona: Alpha, 1963.

Valero Molina, Joan. «Sança Ximenis de Cabrera i la capella de Santa Clara i Santa Caterina de la catedral de Barcelona». *Locus Amoenus*, núm. 8 (2005-2006), p. 47-66.

Vallet y Puerta, Vicente. «Vidal de Vilanova y sus descendientes». *Boletín de la Academia Valenciana de Genealogía y Heráldica* [València: Academia Valenciana de Genealogía y Heráldica], vol. xv (2009), p. 125-153. A: <https://avghcv.com/gallery/vidal%20de%20vilanova%20y%20sus%20descendientes.pdf> (consulta: 21 abril 2020).

Vilallonga, Mariàngela. *La literatura llatina a Catalunya al segle xv*: *Repertori bio-bibliogràfic*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993 (Textos i Estudis de Cultura Catalana; 34).

Vilanou Torrano, Conrad. «El humanismo de Eiximenis: saber, ciudad y cortesía». *Historia de la Educación*: *Revista Interuniversitaria*, núm. 31 (2012), p. 135-163.

Villalmanzo, Jesús; Chiner, Jaume. *La pluma y la espada*: *Estudio documental sobre Joanot Martorell y su familia (1373-1483)*. València: Ayuntamiento de Valencia, 1992.

Vinyoles Vidal, Teresa Maria. «Respuestas de mujeres medievales ante la pobreza, la marginación y la violencia». *Clio & Crimen* [Durango: Centro de Historia del Crimen], núm. 5 (2008), p. 72-93.

— *Les barcelonines a les darreries de l'edat mitjana*: *1370-1410*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 1976.

Wittlin, Curt. «Introducció». A: Eiximenis, Francesc. *Lo libre de les dones*. Edició a cura de Frank Naccarato. 2 vol. Barcelona: Curial, 1981 (Biblioteca Torres Amat; 9 i 10).

— «De *Lo libre de les dones* a la *Scala Dei*». A: Boehne, Patricia; Massot i Muntaner, Josep; Smith, Nathanael B. (ed.). *Actes del Tercer Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica (Toronto, 1982)*: *Estudis en honor de Josep Roca-Pons*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983, p. 139-152 (Biblioteca Abat Oliba; 30).

Zurita, Jerónimo. *Anales de Aragón.* Edició d'Ángel Canellas. Vol. ii (llibres vi i vii). Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1976.

Zurita, Jerónimo. *Anales de Aragón.* Edició d'Ángel Canellas. Vol. iv (llibres xi, xii i xiii). Saragossa: Institución Fernando el Católico.